

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

Завідувач кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 30 » травня 2023 року

УДК159.923.2-044.332:[323.1:314.15

**ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ МІГРАЦІЇ**

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньо-професійною програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:

студентка 465 групи

Глухенька Анастасія Олегівна

Науковий керівник:

д.психол.н., професор

Лисенкова Ірина Петрівна

Миколаїв – 2023

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 01 » червня 2023 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці Глухенької Анастасії Олегівни

1. Тема роботи: «Проблематика соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції» затверджена наказом Чорноморського національного університету імені Петра Могили № 206 від «10» листопада 2022 року.
2. Об'єкт дослідження – соціально-психологічна адаптація особистості.
3. Предмет дослідження – умови успішної соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної.
4. Завдання дослідження:
  - 1) дослідити поняття, зміст та класифікації міграції, а також надати характеристику етнічної міграції та її особливості в Україні;
  - 2) охарактеризувати умови успішної соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції;
  - 3) провести емпіричне дослідження проблематики соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції;
  - 4) запропонувати шляхи подолання соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.

5. Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
Лисенкова Ірина Петрівна д.психол.н., професор, завідувач кафедри психології	21 вересня 2022 року _____	10 травня 2023 року _____

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1.	Погодження керівником змісту КРБ.	10.10.2022 р.
2.	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження.	01.11.2022 р.
3.	Робота над підготовкою тексту КРБ.	
3.1.	Розділ 1. Теоретичний аналіз проблематики соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції	23.12.2022 р.
3.2.	Розділ 2. Емпіричне дослідження проблематики соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції	01.03.2023 р.
4.	Висновки.	10.05.2023 р.
5.	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист).	16.05.2023 р.
6.	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією.	21.06.2023 р.

Студентка

_____

(підпис)

Анастасія ГЛУХЕНЬКА

Науковий керівник

_____

(підпис)

Ірина ЛИСЕНКОВА

АНОТАЦІЯ

Глухенька А.О. Проблематика соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.-Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр за спеціальністю 053 «Психологія»-Чорноморський національний університет імені Петра Могили,Миколаїв,2023.

Кваліфікаційну роботу присвячено вивченню та експериментальному дослідженню проблематики соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.

Здійснено теоретичний аналіз і розкрито особливості наукових підходів до вивчення міграції.Визначено основні форми міграції.Акцентовано увагу на успішності соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.

Розроблено програму емпіричного дослідження,підібрано комплекс психодіагностичних методик,спрямованих на дослідження адаптації особистості.

Проаналізовано результати діагностики соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.Запропоновано рекомендації щодо застосування психологічних практик при адаптації.

Об'єктом дослідження виступає соціально-психологічна адаптація особистості.Предметом дослідження стали умови успішної соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції

Наукова новизна полягає в розробленні теоретичних положень щодо адаптації особистості в ситуації етнічної міграції та обґрунтовані рекомендації щодо застосування психологічних практик при адаптації в умовах міграції.

Ключові слова: адаптація,міграція,особистість,етнічна ситуація,самоприйняття.

ANNOTATION

Hlukhenka A.O. Problems of social and psychological adaptation of the individual in the situation of ethnic migration. - Manuscript.

Qualification work for obtaining the educational and qualification level of a bachelor in specialty 053 "Psychology" - Black Sea National University named after Peter Mohyla, Mykolaiv, 2023.

The qualification work is devoted to the study and experimental research of the problems of social and psychological adaptation of the individual in the situation of ethnic migration.

A theoretical analysis was carried out and the peculiarities of scientific approaches to the study of migration were revealed. The main forms of migration were identified. Attention was focused on the success of the social and psychological adaptation of the individual in the situation of ethnic migration.

A program of empirical research has been developed, a set of psychodiagnostic methods has been selected, aimed at the study of personality adaptation.

The results of the diagnosis of social and psychological adaptation of the individual in the situation of ethnic migration are analyzed. Recommendations for the application of psychological practices during adaptation are offered.

The object of the study is social and psychological adaptation of the individual. The subject of the study was the conditions of successful social and psychological adaptation of the individual in the situation of ethnic migration

The scientific novelty consists in the development of theoretical provisions on the adaptation of the individual in the situation of ethnic migration and substantiated recommendations on the application of psychological practices during adaptation in the conditions of migration.

Key words: adaptation, migration, personality, ethnic situation, self-perception.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМАТИКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ МІГРАЦІЇ.....	8
1.1. Поняття, зміст та класифікації міграції. Етнічна міграція та її особливості в Україні. Соціально-психологічний портрет потенційних мігрантів з України.....	8
1.2. Умови успішної соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.....	29
Висновки до першого розділу.....	36
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ МІГРАЦІЇ.....	38
2.1. Мета, завдання, методика та особливості проведення емпіричного дослідження.....	38
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	46
2.3. Шляхи подолання соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.....	53
Висновки до другого розділу.....	62
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку України міграційні процеси відбуваються в нових географічних, правових та економічних умовах, зумовлених реформами та змінами політичного, соціального та економічного середовища. Це ставить перед державою завдання розробки дієвого механізму регулювання міграційних процесів та вдосконалення відповідної державної політики. Вивчення міграційних процесів є предметом сучасних наукових досліджень демографів, соціологів, психологів, культурологів, етнографів, економістів, юристів, політологів, географів та фахівців інших галузей науки. Такий інтерес до теми та поширеність досліджень пояснюється: по-перше, багатовимірністю та складністю поняття «міграція»; по-друге, міграційні процеси за змістом, причинами та наслідками мають джерела та різні форми прояву практично в усіх сферах життя людини і суспільства, досліджуються в різних контекстах і на різних рівнях; по-третє, вивчення проблем міграції має досить давню історію та значний вплив на розвиток суспільства – переміщення населення з однієї території в іншу відбувалося в усі історичні епохи.

Високий рівень дослідженості проблеми та велика кількість наукових праць є концептуальною основою для визначення категорій та аналізу процесів, пов'язаних з переміщенням населення. Водночас акцентованість кожної наукової проблеми, зумовлена метою, авторською гіпотезою, конкретним збігом просторово-часових характеристик предмета дослідження, потребує формування відповідної конфігурації теоретико-методологічної основи в межах обраної теми.

Дослідженню теоретичних аспектів міграції присвячені праці відомих вчених Дж. С. Беккера, М. Долішнього, Т. Драгунової, Е. Лібанової, О. Малиновської, В. Онікієнка, В. Переведенцева, Т. Петрової, С. Пирожкова, О. Позняка, І. Прибиткової, Е. Равенштайна, Л. Рибаківського, М. Романюка, П. Самуельсона, С. Сассена, О. Хомри та інших. Багато наукових робіт

присвячено виокремленню видів, функцій та чинників впливу на міграційні процеси, визначенню можливих наслідків міграційних процесів. Водночас невирішеними залишаються питання узагальнення міждисциплінарного досвіду дослідників міграційних процесів, виокремлення специфічних параметрів та типових рис міграційних переміщень.

У сучасній науковій літературі чимало робіт, у яких досліджуються процеси адаптації особистості в ситуації вимушеної міграції (Д. Азраель, Г. Вітковська, В. Гриценко, Ж. Зайончковський, Н. Космарска, Н. Лебедева, В. Мукомель, В. Степанов, В. Павленко, С. Панарін, В. Переведенцев, Л. Рибаківський, В. Хотинець, Г. Філіпов, Є. Шлягіна та ін.).

Психологію переживання і поведінки людей в ситуації вимушеної міграції досліджували такі автори, як Г. Солдатова, Л. Шайгерова, В. Каліменко, О. Кравцова. Вони дійшли висновку, що об'єктивна ситуація вимушеної міграції вимагає від індивіда зусиль на межі його адаптивних можливостей або навіть перевершують наявні у нього резерви.

Саме тому, надзвичайна актуальність і недостатня розробленість даної проблеми у сучасній науці зумовила вибір нашої теми дослідження: **«Проблематика соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції».**

Метою кваліфікаційної роботи є аналіз проблематики соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) дослідити поняття, зміст та класифікації міграції, а також надати характеристику етнічної міграції та її особливості в Україні;
- 2) охарактеризувати умови успішної соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції;
- 3) провести емпіричне дослідження проблематики соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції;
- 4) запропонувати шляхи подолання соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.

Об'єктом дослідження є соціально-психологічна адаптація особистості.

Предметом дослідження є умови успішної соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції.

Методами дослідження є:

- теоретичні: збір та аналіз літературних та інтернет джерел;
- експериментальні: шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна); методика діагностики показників форм агресії (А. Басса і А. Дарка); методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд); методика «Кольорова соціометрія»;
- математико-статистичні методи: Манна-Уїтні, Стьюдента.

Експериментальна база дослідження Миколаївський ліцей «Академія дитячої творчості».

У дослідженні взяла участь 17 осіб, віком від 12 до 17 років. З них 9 хлопців та 8 дівчат. Всі досліджувані є дітьми-мігрантами, батьки яких вимушено покинули місце свого проживання у зв'язку з війною в Україні.

Теоретична та практична значущість дослідження: результати дослідження можуть бути використані у процесі навчання студентів напрямку «Психологія».

Апробація результатів дослідження: усі показники соціально-психологічної адаптації дітей-переселенців за середніми значеннями знаходяться в межах норми. Встановлено, що рівень адаптивності та самоприйняття вищий у дівчат порівняно з хлопцями; у хлопчиків більш виражені показники неприйняття інших і ескапізму. Це свідчить про більш високий адаптаційний потенціал дівчат.

Структура та обсяг. Випускна кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаних джерел з 77 од. та додатків. Текст викладено на 75 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМАТИКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ МІГРАЦІЇ

1.1. Поняття, зміст та класифікації міграції. Етнічна міграція та її особливості в Україні. Соціально-психологічний портрет потенційних мігрантів з України

Міграційні рухи в контексті державної політики передбачають аналіз їх впливу на динаміку масштабів, напрямів та інтенсивності міграцій. Тому доцільно систематизувати типові ознаки міграційного процесу та виокремити специфічні параметри, характерні для політологічних досліджень. За етимологічним значенням і в загальному розумінні міграція означає будь-який вид переміщення, переселення людей [53, с. 201].

Історично міграція – це масовий, об'єктивний, складний процес, детермінований певними закономірностями, як правило, пов'язаний зі зміною місця проживання. Ці та подібні визначення є основними в працях більшості дослідників і використовуються офіційною статистикою.

Одне з перших визначень міграції належить О. А. Малиновській, яка розглядає міграцію як безперервний процес, зумовлений взаємодією чотирьох основних груп факторів, які діють: на початковому місці мігранта місця проживання, на етапі його переміщення, у місці водіння, а також особистих факторів [38, с. 180].

В економічній енциклопедії міграція характеризується як «переміщення людей, етнічних груп, їх частин або окремих представників, пов'язане зі зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього» [59, с. 185].

Тобто у визначенні поняття «міграція» фіксується необхідність зміни особою місця проживання. Ю. Білан визначає міграцію як полімотивоване соціальне явище, зумовлене бажанням задовольнити потреби; вона можлива завдяки мобільності людини і реалізується як у фізичному, так і у віртуальному

просторі [75]. О. А. Ровенчак визначає міграцію населення як переміщення населення між країнами [57, с. 128].

С. О. Западнюк вважає міграцію однією з форм руху населення, при якій зміна місця проживання на більш-менш значну відстань і термін супроводжується соціально значущими економічними, соціальними, демографічними та іншими наслідками (позитивними і негативними, явними або прихованими, поточні чи довгострокові тощо) [20, с. 35]. У цьому визначенні сутність міграції розкривається дуже обмежено і акцентується увага на наслідках, тоді як це питання слід розглядати окремо.

Я. Столярчук трактує міграцію населення як «територіальні переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання» [63, с. 12].

О. Г. Пуригіна розглядає міграцію як переселення населення однієї країни на територію іншої, що завершується зміною громадянства [56, с. 29]. Це поняття вже вказує на правовий аспект міграційного процесу. Сучасне тлумачення поняття міграції у вузькому розумінні можна представити наступним тлумаченням: «Міграція визначається як переміщення людей з різними цілями через кордони певних територіальних утворень з метою постійної або тимчасової зміни місця проживання. місце проживання» [45, с. 80].

Міграція характеризується такими ознаками:

- факт переміщення;
- постійна або тимчасова зміна місця проживання та (або) роботи;
- перетинання кордонів певних територій;
- постійне або тимчасове перебування на новому місці;
- відсутність за попереднім місцем перебування;
- зміна правового статусу мігранта;
- правове регулювання території перебування [29].

Основна відмінність полягає в тому, що міграція є вже завершеним фактом руху населення. При аналізі міграційних процесів виділяють термін «міграційна мобільність».

Міграційна мобільність, на відміну від міграції, – бажання або здатність громадян чи осіб без громадянства здійснювати соціальні переміщення з метою:

- переїзду з однієї країни в іншу;
- здійснюють «горизонтальний» і «вертикальний» рух у межах держави;
- просування на рівні державних структур, органів влади та управління, але за умови, що це вимагає цілеспрямованих територіальних переміщень;
- війни, завоювання, експансія та колонізація (з етносами, державами, націями, регіонами, адміністративно-територіальними одиницями) [13, с. 254].

Міграційна мобільність – здатність, потреба і здатність носіїв міграційної свідомості динамічно рухатися в напрямку, який вони визначають як перспективний, з кінцевою метою поселення або працевлаштування в іншій державі чи регіоні, а також їх схильність до успішного подолання соціальних і правові обмеження в інтенсивному режимі, здатність змінювати швидкість і темпи переселення, набувати саме тих якостей і властивостей, за наявності яких забезпечується план переселення [39, с. 28].

Щоб зрозуміти сутність міграції, необхідно класифікувати її види за рядом ознак. У науковій літературі існує низка підходів до класифікації видів міграції залежно від критерію, покладеного в її основу. Більшість класифікацій відображає лише певний аспект міграції (причини, тривалість, правовий статус мігрантів тощо) або застосовують різні критерії для однієї класифікації. У таблиці 1.1 подано широку типологію типів міграцій, яка базується на різних показниках просторової мобільності людей.

Таблиця 1.1

Класифікація видів міграції населення

Ознаки	Основні характеристики	Види міграції
Географічний напрям	Розрізняють коротко-, середньо- та далекі міграції. Залежно від цього розрізняють: <ul style="list-style-type: none"> - внутрішні (внутрішньорегіональні, міжрегіональні); - зовнішні (внутрішньоконтинентальні, міжконтинентальні); - транзитні міграції. 	Внутрішня, зовнішня, транзитна

Напрямок руху	<p>Напрямок руху визначається характером перетину кордону. Розрізняють такі види, як:</p> <ul style="list-style-type: none"> - імміграція (в'їзд в країну); - еміграція (виїзд в країну); - гравітаційна (переселення з периферії до великих промислових, наукових і культурних центрів); - відцентрова (переміщення міського населення в передмістя); - ре-еміграція (повернення в країну, з якої раніше виїхав мігрант); - репатріація (повернення в країну, яка є етнічною батьківщиною). 	Імміграція, еміграція, гравітаційна, відцентрова, рееміграція, репатріація
Тривалість перебування	Тривалість перебування є основною змінною. Необхідно розрізнити тимчасову і постійну міграцію. Можна виділити тижневу, місячну, річну міграцію, один раз на п'ять років і т. д. Бувають випадки, коли особа змушена мігрувати через особливі політичні події в країні	Постійна, тимчасова (довгострокова, короткострокова, у тому числі регулярна та нерегулярна)
Правовий статус	За правовим статусом розрізняють легальних і нелегальних мігрантів. Тобто це легальний чи нелегальний перетин кордону, а також виконання або порушення правил реєстрації та тривалості перебування в державі перебування або невідповідність діяльності офіційно заявленій меті візиту, нелегальне працевлаштування.	Легальна, нелегальна
Мета, причини	Міграції розрізняють залежно від мети. Наприклад, чи є мета рекреаційна, релігійна, етнічна, екологічна, туристична, бізнес чи це трудова міграція (працевлаштування, економічні мотиви), міграція, пов'язана з навчанням чи вирішенням сімейних проблем.	Економічна (трудова як підвид), соціальна, культурна, політична, військова, освітня
Спосіб причетності	За ступенем добровільності міграції можна виділити наступні види міграції: <ul style="list-style-type: none"> - добровільна (рішення про міграцію приймає сам мігрант); 	Добровільна, вимушена, примусова

	<ul style="list-style-type: none"> - вимушена (виселення або видворення, тобто ситуація, коли мігрант позбавлений права вибирати); - вимушена (зміна місця проживання на певний час або назавжди всупереч волі людей, до чого спонукають стихійні лиха, війни, голод). 	
--	--	--

Суттєва роль міграції визначається її функціями. Виділяють такі функції міграції:

- прискорювальну функцію – забезпечення того чи іншого рівня просторової мобільності, що виявляється як у зміні складу населення різних районів, так і в розширенні кількості місць проживання, проживання окремих громадян;

- селективна функція – нерівномірна участь у міграції різних соціально-демографічних груп призводить до зміни якісного складу населення різних територій. Тобто міграційний потік диференційований за статтю, віком, рівнем, освітою, кваліфікацією, місцем проживання тощо;

- функція перерозподілу робочої сили – забезпечує розподіл продуктивних сил між окремими територіями;

- функція розвитку населення – сприяє зміні соціально-психологічних особливостей людей, розширенню світогляду, накопиченню знань про різні сфери життя, обміну трудовими навичками та виробничим досвідом, розвитку особистості, інтеграції національні культури;

- економічна функція – розглядається в аспекті забезпечення кількісної та якісної відповідності між попитом і пропозицією робочої сили різної кваліфікації в різних регіонах і країнах;

- відтворювальна функція – забезпечує матеріальні вигоди від трудової міграції та є основою розширеного відтворення робочої сили;

- соціальна функція – визначається рівнем економічного розвитку країни та її політикою і сприяє реалізації завдання підвищення рівня життя та соціального розвитку населення [76, с. 38].

Міграційні процеси формуються під впливом багатьох факторів, обставин і ситуацій. Фактори конкретизуються в причинах, які зумовлені переважно незадоволеністю певними параметрами соціального життя. Тобто рішення залишитися в країні або мігрувати може бути прийнято під впливом багатьох причин.

Аналіз наукових публікацій вітчизняних учених, присвячених проблемам міграції населення [5, с. 65], дозволяє всі чинники тяжіння та відштовхування умовно поділити на п'ять груп: економічні, соціальні, культурні, політичні та екологічні (таблиця 1.2).

Таблиця 1.2

Фактори, що впливають на міграцію населення

Чинники	Фактори «виштовхування»	Фактори «притягання»
Економічні	Низькі зарплати; низька якість життя; високий рівень безробіття; економічна нестабільність; обтяжлива система оподаткування; низький рівень соціальних виплат	Висока заробітна плата; висока якість життя; наявність вільних робочих місць; стабільний розвиток економіки; ліберальна система оподаткування
Соціальні	Низька якість освіти; погані умови праці; недоступність системи охорони здоров'я; відсутність можливостей професійної самореалізації; низький рівень соціальних виплат	Якісна освіта; хороші умови праці; доступна та якісна система охорони здоров'я; наявність можливостей професійної самореалізації
Культурні	Релігійні переслідування; етнічна дискримінація; расова дискримінація; дискримінація за національністю в країні проживання;	Свобода віросповідання; відсутність етнічної дискримінації; відсутність расової дискримінації; сприятливі умови життя репатріантів у країні-реципієнті

	відсутність умов щодо дотримання релігійних традицій	
Політичні	Відсутність демократії; політична нестабільність; корупція владних структур; високий рівень злочинності; низький рівень дотримання основних прав і гарантій, передбачених законодавством	Розвинена демократія; стабільність політичної системи; відсутність корупції; низький рівень злочинності; високий рівень дотримання основних прав і гарантій, передбачених законодавством
Екологічні	Забруднене навколишнє середовище; екологічні катастрофи, стихійні лиха; низька якість питної води та їжі	Краща екологічна ситуація; чиста питна вода та екологічно безпечна їжа

Складність міграційних процесів зумовила появу різноманітних теорій міграції. Визначальною причиною міграції вчені називають дуже різні фактори, які іноді навіть суперечать один одному. Тому всі теоретичні підходи до визначення міграції доцільно розділити на дві групи:

- теорії, які розглядають чинники та причини міграції – засновані на сукупності об'єктивних і суб'єктивних причин, які впливають на прийняття рішень щодо міграції (неокласична економічна теорія), неокласична мікроекономічна теорія, концепція просторової самоорганізації населення, концепція нової економіки трудової міграції);

- теорії, зосереджені на аналізі механізмів саморозвитку та самопідтримки міграції (теорія соціального капіталу, теорія міграційних мереж Д. Мессі, теорія кумулятивної причинності Д. Мессі, соціологічна теорія ризиків, інституційна теорія, теорія трьох) тощо.

У таблиці 1.3 подано класифікацію теоретичних моделей аналізу міграційних процесів, які розкривають чинники та закономірності міграційної динаміки [23].

Класифікація теоретичних моделей аналізу міграційних процесів

Теорії, що розглядають чинники і причини міграції	Неокласична економічна теорія	Низький рівень життя, обмежені економічні можливості, безробіття, низька заробітна плата, що призводять до неможливості задоволення потреб людини.
	Неокласична мікроекономічна теорія	Індивідуальний раціональний розрахунок «витрати-вигоди» від міграції: - фінансові витрати; - психологічні витрати
	Концепція просторової самоорганізації населення	Стимул до міграції – це невідповідність між прагненням людини до певного рівня життєвих благ і можливістю досягти бажаного в місці проживання.
	Концепція нової економіки трудової міграції	Важливість сімейного середовища для переселенця, відповідальність за благополуччя сім'ї, бажання надати їй матеріальну підтримку.
Теорії, що фокусуються на аналізі механізмів саморозвитку та самопідтримки міграції	Теорія соціального капіталу	Особи, які володіють якісним людським капіталом: здібностями, талантами, знаннями, уміннями, навичками, досвідом, освітою, кваліфікацією, обізнаністю, фізичним та психічним здоров'ям, більш схильні до міграції.
	Теорія міграційних мереж Д. Массея	Наявність родинних і дружніх зв'язків за кордоном підвищує ймовірність міграції. Міграційні мережі призводять до ширшого охоплення та диференціації мігрантів за віком, статтю, професією, кваліфікацією, соціальним походженням
	Теорія сукупної причинової зумовленості Д. Массея	З часом процес поширення міграційних мереж стає самовідтворюваним, оскільки кожен факт міграції сприяє створенню соціальної інфраструктури, яка стимулює подальшу міграцію.
	Соціологічна теорія ризиків	Порівняно з легальною міграцією, нелегальна міграція частіше пов'язана з ризиками працевлаштування, соціальними та психологічними ризиками та порушеннями прав людини
	Інституційна теорія	Розширення та збільшення обсягів трудової еміграції призводить до появи та зростання інституцій, які надають офіційну та неофіційну допомогу у працевлаштуванні за кордоном
	Теорія трьох стадій міграційного процесу	Міграційна мобільність залежить від накопиченого міграційного досвіду

Аналіз існуючих теорій міграції, наукових праць з цього питання та результатів соціологічних досліджень дає підстави стверджувати, що економічні реформи, державне управління, ситуація на ринку праці, екологічні загрози, рівень задоволеності роботою та стандартом життя, інформаційна обізнаність про країну мають істотний вплив на міграційні процеси – реципієнт, належність до певної етнічної групи, вік, стать, освіта, професія, кваліфікація, соціальний статус, фізичне та психічне здоров'я потенційних мігрантів, сім'я мігрантів, умови та фактори зміни їх сімейних цінностей.

Міграція – складне явище, яке має як позитивні, так і негативні наслідки. Для різних країн і регіонів наслідки міграції можуть бути різними, як для тих, хто надає робочу силу, так і для тих, хто її отримує. Тому розглянемо позитивні та негативні наслідки міграції для країн еміграції та країн імміграції [73, с. 107-108].

Наслідки міграції для країн-донорів і країн-реципієнтів представлені в таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Наслідки міграції для країн-донорів і країн-реципієнтів

Позитивні наслідки	
<ul style="list-style-type: none"> - полегшення умов безробіття на національному ринку праці; - мінімізація напруги на внутрішньому ринку праці; - більш успішна реалізація трудового потенціалу; - можливість для мігрантів отримати нові знання, професійний досвід та підвищити кваліфікацію; - збільшення віддачі від індивідуальних інвестицій в освіту; - розширення міжнародних соціальних зв'язків; - приплив мігрантів на грошові доходи; 	<ul style="list-style-type: none"> - підвищення продуктивності та ефективності праці; - підвищення стандартів праці; - прискорений розвиток наукових досліджень та зростання економічної активності; - покращення ситуації на ринках праці з дефіцитом робочої сили; - оптимізація структури ринку праці за рахунок реалізації вакансій нерезидентами у різних сферах економіки; - економія на інвестиціях в освітній потенціал; - оптимізація інвестиційних ресурсів під час підготовки спеціалістів різного профілю, під час впровадження академічних наукових розробок; - покращення демографічної ситуації;

<ul style="list-style-type: none"> - покращення матеріального становища сімей мігрантів; - особисті інвестиції мігрантів; - податок на прибуток фірм-посередників; - оптимізація бюджетного навантаження; - збільшення масштабів і розширення інвестиційної діяльності, зокрема приватних інвестицій; - приплив інновацій, міжнародна співпраця; - налагодження тісних зв'язків між країнами; - підвищення загального культурний рівень населення 	<ul style="list-style-type: none"> - зростання податкових надходжень до бюджету з боку мігрантів; - підвищення інноваційної та технологічний розвиток економіки за рахунок праці висококваліфікованих мігрантів; - інформаційні потоки та співпраця з країнами-донорами; - збільшення експортних можливостей; - розвиток культурного різноманіття та зміцнення креативності; - формування нових інтегрованих культурних цінностей та вдосконалення принципи ділової етики
Негативні наслідки	
<ul style="list-style-type: none"> - втрата людського потенціалу як кількісно, так і якісно; - витік інтелектуального потенціалу; - звуження потенційних можливостей для інноваційних технологічних розробок через еміграцію інтелектуальної еліти; - потенційних валютно-фінансових операцій на внутрішньому ринку; - можлива дискримінація громадян під час тимчасової роботи за кордоном; - зростання цін на внутрішніх ринках за існуючої низької купівельної спроможності основної маси населення; - відсутність офіційно укладеного контракту призводить до незахищеності трудових прав мігрантів; - розчарування в майбутньому, перспективах розвитку країни; - втрата національної ідентичності, соціальне сирітство; 	<ul style="list-style-type: none"> - виникнення конкуренції за високооплачувану роботу між корінним населенням та мігрантами; - зростання навантаження на соціальну систему країни; - додаткове навантаження на освітній, академічний та науковий сектори економіки; - зростання дефіциту бюджету через вимушені додаткові вкладення інвестиційних ресурсів (пов'язаних з міграційні процеси) у різних сферах економіки; - зміна національного складу країни; - страйки, протести мігрантів; - етнічні непорозуміння, конфлікти, формування криміногенної ситуації в місцях компактного проживання мігрантів; - монополізація мігрантами окремих сфер економічної діяльності; - перехід легальної міграції в нелегальну, проведення прихованих валютних операцій; - можлива передача нових технологій іноземним конкурентам; - загострення політичної ситуації;

- посилення соціальної напруги в родинях та суспільстві	- підвищення рівня можливої втрати культурної ідентичності нації; - зростання загрози загострення соціокультурних конфліктів (міжнародних, міжнаціональних)
---	--

Для комплексної оцінки наслідків міграції обов'язковим є також аналіз якісних характеристик, оскільки теоретично вплив міграції на ринки праці приймаючих країн і країн, що надають робочу силу, залежить від рівня кваліфікації, оскільки попит на воно інше. Таким чином, для некваліфікованої сили вона пружна, а для кваліфікованої – непружна [31, с. 364].

За правовим статусом міграція поділяється на легальну, нелегальну та напівлегальну. Легальна міграція – це перетин міжнародних кордонів на законних підставах, тобто за наявності в'їзної візи на певний термін або, при перебуванні в іншій країні, продовження терміну її дії. Відповідно до цього критерію більшість дослідників називають лише два види міграції – легальну та нелегальну, і включають як нелегальний в'їзд, так і легальний в'їзд, але нелегальне перебування після закінчення терміну дії візи [41].

Мігрантів слід розділити на дві категорії:

- нелегальні мігранти – це особи, які в'їжджають і перебувають у країні без офіційного дозволу країни в'їзду;

- напівлегальні мігранти – це особи, які в'їжджають в країну легально, з візою, але з різних причин відмовляються покинути цю країну і залишаються в ній після закінчення терміну, передбаченого в'їзною візою, або прибувають в країну легально і пізніше влаштуватися на роботу, маючи при цьому туристичну візу [55, с. 130-131].

За способом міграції їх можна поділити на:

- стихійні (вільне переселення однієї особи або цілої сім'ї в обране місце);
- організована (колективні міграції з дозволу вищого державного чи приватного органу);

- ланцюгова міграція (міграція, організована родичами або знайомими, які вже виїхали за кордон і створили неформальні соціальні мережі для полегшення

виїзду своїх співвітчизників, надання їм інформації, фінансової допомоги та допомоги в пошуку житла та роботи на новому місці) [40, с. 78].

Відповідно до чисельності населення ми пропонуємо поділяти міграцію на:

- групову міграцію, тобто міграцію груп людей, які прибувають з однієї місцевості (села чи міста) і прямують у певне місце;
- сімейна – або переміщення на певний термін або назавжди за межі адміністративної одиниці цілих сімей (його ще називають демографічною, оскільки впливає на демографічну ситуацію в країнах еміграції та імміграції);
- індивідуальна міграція – індивідуальна міграція неодружених осіб. Люди або люди, які тимчасово розлучені зі своїми родинами і мають намір рано чи пізно повернутися на батьківщину [64, с. 32].

Міграцію також можна класифікувати за критерієм повторюваності. Одноразова міграція – це на певний термін або назавжди, повторна – тривалі поїздки в те саме або в різні місця, що повторюються з певною періодичністю, епізодична - відрядження або поїздки одного характеру, які не є регулярними і мають місце переважно в різних місцях [72, с. 82].

За критерієм відстані визначаються два основних види міграції:

- внутрішня – з перетином адміністративно-територіальних кордонів у межах однієї держави;
- міжнародна міграція – з перетином адміністративно-територіальних міждержавних кордонів. Міжнародна міграція умовно поділяється на міжконтинентальну та континентальну [54, с. 4]. До цих типів слід додати регіональні, оскільки материки не завжди пропорційні за розміром, а регіон (сукупність близько розташованих країн) – поняття набагато вужче. Крім того, континентальні міграції найчастіше відбуваються в межах одного регіону.

За критерієм тривалості міграцію найчастіше поділяють на постійну і тимчасову. Постійна міграція – це ситуація, коли мігранти постійно залишаються на новому місці, тобто змінюють постійне місце проживання, а тимчасова – коли мігранти виїжджають на певний термін і мають намір повернутися. С. О. Западнюк вважає той факт, що «члени однієї родини проживають у різних

місцях» [21, с. 70]. Тимчасова міграція поділяється на довгострокову, короткострокову (більше одного року і від 3 місяців до року), сезонну (міграція переважно до місця роботи та проживання, який зазвичай триває кілька місяців, після чого відбувається повернення на постійне місце проживання) і маятниковий, що означає перетин кордону на день або тиждень, в більшості випадків для роботи. До цих чотирьох видів тимчасової міграції додамо ще один – транзитний. Так називають міграцію людей, які перетинають кордони однієї чи кількох країн, перебуваючи на їхній території певний час, і мають на меті згодом мігрувати до країни кінцевого призначення [42, с. 133].

За ступенем добровільності міграції можна виділити наступні види міграції:

- добровільна – коли рішення про міграцію приймає сам мігрант;
- вимушена – виселення або видворення, тобто ситуація, коли мігрант позбавлений права вибору, і змушений переїхати вищою владою [52, с. 460].

В окремий вид доцільно виділити також вимушену міграцію, тобто зміну місця проживання на певний час або назавжди всупереч волі людей, яка викликана стихійними лихами, війнами, голодом, переслідуваннями тощо. У таких випадках мігрант все ще має право на мінімальний вибір, наприклад, вибір часу або напрямку міграції. ВПО часто називають біженцями, але не кожна ВПО стає біженцем після прибуття в країну переселення.

Можна назвати три види вимушених мігрантів:

- шукачі притулку – претенденти на статус біженця, тобто громадяни інших держав або особи без громадянства, які, будучи вимушеними переселитися з місця постійного проживання, подали клопотання про надання статусу біженця в країні імміграції, але ще не отримали;
- особи з тимчасовим статусом біженця – це громадяни інших держав або особи без громадянства, яким державні органи країни імміграції надали тимчасовий захист і права на певний період, ідентичні правам біженців;
- фактичні біженці – громадяни інших держав або осіб без громадянства, особи, які були змушені мігрувати з причин, достатньо вагомих для того, щоб

державні органи країни в'їзду надали їм необхідний захист і право жити і працювати протягом необмеженого періоду часу, що передбачає статус біженця [57, с. 132].

Очевидно, що найбільш обширною складовою класифікації міграцій є класифікація за критеріями причин і цілей. Тут виділяється дев'ять типів міграції.

Міграція членів сім'ї – це міграція, спрямована на реалізацію права на возз'єднання сім'ї, тобто на возз'єднання з особами, які вже мігрували (це право, однак, визнається не всіма країнами імміграції), або для створення нової сім'ї і [23].

Репатріація (або рееміграція) як добровільне повернення на батьківщину на постійне проживання з етнічних, економічних, соціальних, особистих чи інших причин після тривалого перебування в іншій країні (або адміністративно-територіальній одиниці цієї самої країни). Сюди ж відноситься репатріація раніше депортованих осіб [9, с. 7].

Релігійна міграція – це міграція, яка не має постійного характеру і пов'язана з відходом релігійних культур (наприклад, молитви і паломництво мусульманського населення до Мекки) [69, с. 88].

До етнічних міграцій належать переселення за етнічними мотивами з метою поліпшення умов життя або збереження життя в умовах фізичної («етнічної чистки») чи етнокультурної загрози [52, с. 458].

Під екологічною міграцією розуміється переселення із зон екологічного лиха та стихійного лиха внаслідок значного погіршення умов життя. Людей, які здійснюють екологічну міграцію, також називають «екологічними біженцями» [56, с. 40].

Туристична міграція – це туристичні подорожі, які, як правило, не мають постійного характеру і відбуваються в різних напрямках [27, с. 204].

Освітня міграція – це переважно тимчасове переселення, яке триває від кількох місяців до кількох років і спрямоване на навчання за межами адміністративно-територіальної одиниці постійного проживання [25, с. 210].

Політичну міграцію можна розділити на два типи:

- міграція внаслідок зміни політичних режимів (це індивідуальні або масові переміщення населення, яке підтримує політичну опозицію і, відчуючи загрозу своєму існуванню, змінює місце/країну постійного проживання), місце проживання);

- таких людей ще називають політичними біженцями; до цього виду міграції слід віднести переселення внаслідок зміни державних кордонів;

- це міграція дипломатичного корпусу та військовослужбовців або довгострокові відрядження (приблизно 3-4 роки залежно від місця призначення) військовослужбовців, дипломатів, адміністративного персоналу дипломатичних установ та членів їх сімей [16].

Трудова міграція – це міграція осіб, які через погіршення свого економічного становища переїжджають на певний час з метою працевлаштуватися та пересилати гроші в сім'ю або робити заощадження для фінансового забезпечення свого існування після повернення додому. Існують класифікації, де трудова міграція включає будь-яку міграцію з метою роботи в країні імміграції та міграцію з метою навчання. Однак ми вже розділили ці види міграції за цілями та причинами. Існує також трактування трудової міграції як міграції з метою суто легального працевлаштування, але тут незрозуміло, як кваліфікувати міграцію з метою працевлаштування без офіційного дозволу. Тому більш коректним вважаємо наведене визначення [76, с. 41].

Отже, дослідження міграційної проблематики має досить давню історію та значний вплив на розвиток суспільства – переміщення населення з однієї території в іншу відбувалося в усі історичні епохи.

Для міграції характерні такі ознаки:

- факт переміщення;
- постійна або тимчасова зміна місця проживання та (або) роботи;
- перетинання кордонів певних територій;
- постійне або тимчасове перебування на новому місці;
- відсутність за попереднім місцем перебування;
- зміна правового статусу мігранта;

- правове регулювання території перебування.

Міграційні процеси за змістом, причинами та наслідками мають джерела та різні форми прояву практично в усіх сферах життя людини та суспільства, досліджуються в різних контекстах та на різних рівнях.

Міграційні процеси мають важливе соціальне значення і ділять світ на переможців і переможених. Це зумовлює як неоднозначне ставлення до міграції та мігрантів на державному рівні, яке оформлено у вигляді певного варіанту міграційної політики, так і об'єктивну необхідність державного регулювання міграційних процесів, які, з одного боку, є об'єктом прямого державного впливу, а з іншого – демонструють непрямую чутливість до політичних рішень.

Етнічна палітра, яка сьогодні наявна в Україні, формувалася протягом тривалого часу. Міграційні, етнічні та демографічні процеси неодноразово докорінно змінювали біосоціальну структуру українських територій. Але спрямованість і інтенсивність цих процесів залежали від багатьох природних і соціальних факторів. Міграційні рухи, наприклад, визначалися змінами кліматичних умов, виснаженням або відкриттям нових природних ресурсів, прирученням коня, винаходом колеса, геополітичними змінами, економічними кризами, військовими кампаніями, дискримінаційною внутрішньою політикою тощо.

Існують об'єктивні критерії визначення ступеня етнічної мозаїчності будь-якої території. Основними з них є загальна кількість існуючих етнічних спільнот (розділених, по можливості, етнічною самоназвою) і розмір частки кожної етнічної спільноти в загальній чисельності населення. Важливим показником є рівень мовної асиміляції кожного етносу [15, с. 5].

Одним із очевидних і найважливіших результатів міжнародної міграції, масштаби якої в сучасному світі постійно зростають, є диверсифікація етнічного складу населення більшості країн, формування так званих «нових», тобто іммігрантські меншини. У зв'язку з цим питання міграції та пов'язаних з нею міжетнічних відносин посідають чільне місце у сфері як практичної етнополітики, так і етнополітичних досліджень. Численні наукові праці

присвячені етнополітичним викликам, зумовленим міграцією, ролі міграції у виникненні міжетнічної напруженості, пошуку шляхів політичного врегулювання конфліктів між корінним та іммігрантським населенням.

Імміграція з різних куточків світу: Європи, Азії, Африки, Америки відобразила сучасну етнічну структуру України. Серед тих, хто не назвався, ймовірно, є представники Австралії та Океанії. Найбільшу групу – 82 із 124 некорінних народів, визначених переписом 1989 року – становили люди азіатського походження. Насправді їх значно більше за рахунок не ідентифікованих під час перепису жителів Індії, Пакистану, Афганістану, Таджикистану та арабських країн. В Україні є представники з усіх регіонів Азії.

Західну Азію представляють турки, курди, перси, ассирійці, тати, талиші, афганці та 27 народів Кавказу. Південну Азію представляють «народи Індії та Пакистану», белуджі. Південно-Східна Азія – в'єтнамці. Східна Азія – китайці, корейці, японці. Середня Азія - халха-монголи, уйгури, дунгани та ще 7 народів Середньої Азії та Казахстану. Північна Азія представлена 16 етносами Сибіру і 15 етносами Далекого Сходу Росії.

Серед країн, з яких в Україну прибули азіатські народи, найбільшу вагу має Російська Федерація – 51 із 82 представлених етносів. Організовані та стихійні міграційні потоки в СРСР привели в Україну мільйони «радянських» людей. Як бачимо, серед них були представники понад десятка корінних народів імперії, а також представники малих азійських етносів СРСР.

Європейських етнічних спільнот в Україні представлено вдвічі менше – 4 корінні та 39 прибулих. З Північної Європи – фіни і народи російської Півночі. Із Західної Європи – французи, англійці, голландці. З Південної Європи – іспанці, італійці, албанці, греки, болгары, серби, хорвати, румуни. Центральну Європу представляють німці, австрійці, чехи, поляки, словаки, угорці. В Україні проживають представники всіх східноєвропейських народів, у тому числі 4 корінних і 9 іноземних.

Із 39 некорінних європейських народів, представлених в Україні (за результатами перепису 1989 р.), третина походила з території Російської Федерації [60, с. 175-176].

З американських народів в Україні є представники американців із США та кубинців. Африка представлена арабами.

Беззаперечним лідером походження серед представлених в Україні країн немісцевих народів є Російська Федерація. В Україні мають своїх представників усі 64 її корінні народи, що становить близько половини всіх етнічних спільнот, які в'їхали в Україну. З інших країн Азії приїхали представники 31 народу (25% від усіх), з інших країн Європи – 26 народів (21% від усіх). Гірше представлена етнічна палітра країн Африки, Америки, Австралії.

З європейської частини Російської Федерації, крім росіян, проживають 6 народів Поволжя (у порядку зменшення чисельності в Україні): татари, чуваші, мордва, удмурти, башкири, марійці та 6 народів. До європейської Росії прийшли: комі, карели, комі-пермяки, вепси, саами, іжорці [68, с. 224].

З російської Азії вийшло в кілька разів більше етнічних спільнот. Серед них:

- 20 народів Північного Кавказу (в тому числі 10 з Дагестану): осетини, лезгини, аварці, чеченці, даргинці, лакці, кабардинці, табасарани, кумики, адигейці, калмики, інгуші, черкеси, карачаївці, ногайці, балкарці, абазини, агули, рутули, цахурі;

- 16 народів Сибіру: буряти, якути, хакаси, ненці, долгани, алтайці, евенки, тувинці, ханти, шорці, мансі, селькупи, кети, тофалари, нганасани, енці;

- 15 народів Далекого Сходу: коряки, нанайці, чуванці, евени, алеути, удегейці, чукчі, орочі, ульчі, негідальці, нівхи, ескімоси, юкахири, ітельмени та ороки.

Більшість із перерахованих російських народів мають нечисленність в Україні і відповідну питому вагу серед усього населення. Вони розпорошені і не утворюють життєздатних етнічних спільнот. Серед них однонаціональні шлюби значно поступаються міжнаціональним. Хоча самі переселенці зберігають

етнічну самосвідомість, їхні діти в більшості випадків вважають себе росіянами або українцями з російською мовою. Поява та зростання чисельності цих народів в Україні відбулося завдяки активній імміграції в 1950-1980-х роках.

Імміграція більшості народів, представлених в Україні, не призвела до формування діаспорних етнічних груп. Представники більшості народів не мають своїх анклавів і постійних міжособистісних зв'язків. Вони об'єднувалися виключно в статистичні сукупності на основі етнічної самоназви. Більшість із них чисельно становлять настільки малі сукупності, що говорити про існування їх етнічних груп в Україні об'єктивно неможливо. Багато з них мають зареєстровані національні об'єднання. Однак активних етнічних об'єднань в Україні сьогодні небагато. І вони об'єднують невелику частку представників, як правило, найчисленніших етносів [44].

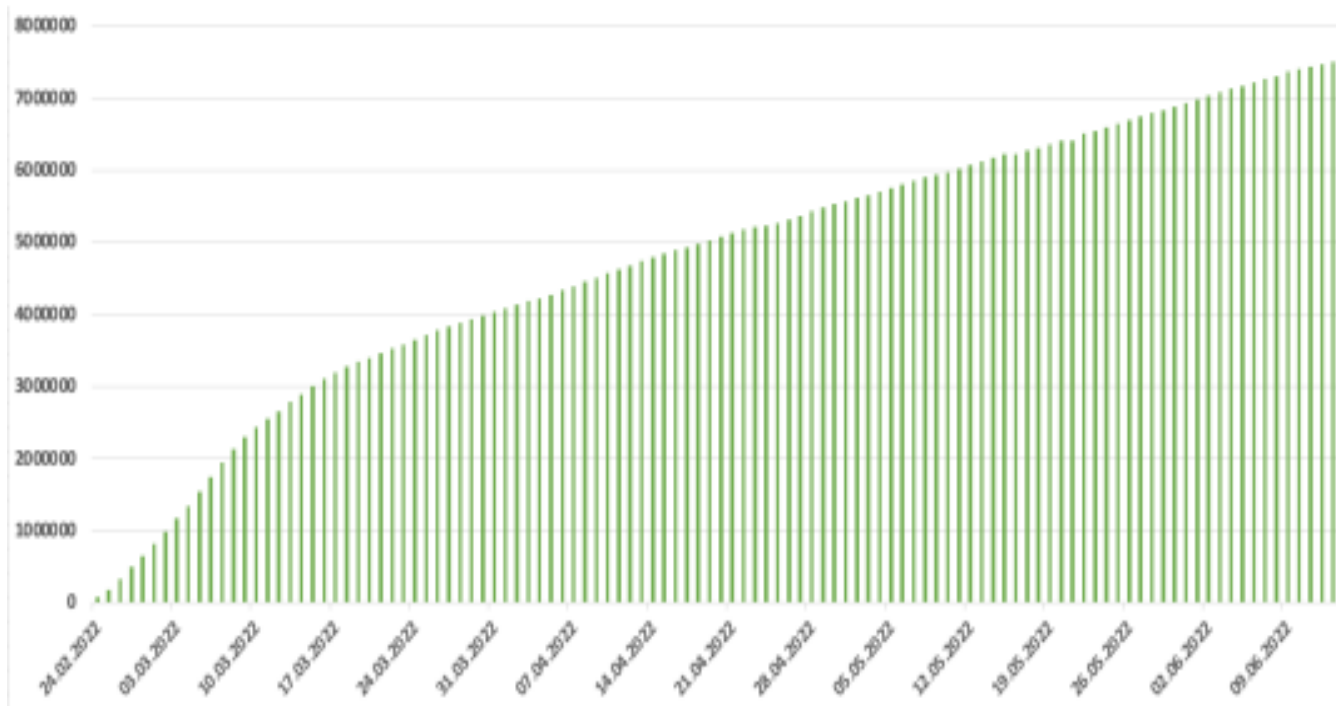
Сукупна питома вага 103 народів, представники яких мігрували в Україну, не досягає навіть чверті відсотка населення України. Можна вважати, що міграційні рухи цих народів не мали значного впливу на етнічну мозаїку населення України.

За даними МОМ, станом на початок 2022 року через бойові дії на сході країни з невідконтрольних уряду територій втекло трохи менше 1,5 мільйона людей. Протягом 2014-2017 років переміщення людей з цих територій мало посилюючий характер, але у 2017 році загалом стабілізувалося. Кількість людей, які офіційно подали документи на отримання статусу ВПО, зросла у 2020 році до 1,46 млн осіб з 1,43 млн у 2019 році. О. Малиновська пов'язує це явище не зі збільшенням кількості ВПО, а з пандемією COVID-19, коли багато людей втратили роботу та заробіток, статус був гарантією отримання матеріальної державної допомоги [14, с. 71].

Щодо географії розміщення, то до повномасштабного вторгнення Російської Федерації найбільше переселенців було в Донецькій та Луганській областях, близько 500 і 300 тисяч відповідно. До Києва та області переїхало майже 234 тис. осіб. Простежується тенденція поступової трансформації вимушеної тимчасової міграції в постійну: у 2019 році 34% респондентів не

планували повертатися на окуповані території навіть у разі їх звільнення та припинення конфлікту, тоді як у 2021 році було таких осіб уже 39% [44].

Станом на 3 травня 2022 року кількість переселенців у зв'язку з розв'язаною РФ війною сягнула позначки у понад 8 мільйонів осіб. Станом на 13 червня загальна кількість внутрішньо переміщених осіб становила майже 7,5 млн осіб. Найбільша кількість українців перетнула кордон України у березні 2022 року (малюнок 1.1) [77].

Малюнок 1.1. Загальна кількість вимушених переселенців з України [77]

3,2 млн громадян оформили тимчасовий захист. Водночас спостерігається тенденція до часткового повернення громадян в Україну з припиненням бойових дій у центральних та північних областях. Таким чином, кількість українців, які повернулися в Україну з 24 лютого 2022 року, станом на 13 червня 2022 року становить 2 479 398 осіб. Здебільшого це чоловіки, колишні переселенці, які повернулися захищати Україну [23].

Польща прийняла найбільше вимушених мігрантів; Загалом станом на 13 червня через війну з України виїхало майже 1,2 мільйона громадян України. Далі йдуть Румунія (майже 100 тис.) і Російська Федерація (понад мільйон осіб). Водночас дані щодо РФ у більшості випадків пояснюються примусовою

депортацією українців. Проте є випадки добровільного виїзду вихідців з Луганської та Донецької областей у прикордонні міста Росії, особливо до 24 лютого. Серед країн, де найбільше українських мігрантів, також є Угорщина (24 091 особа), Республіка Молдова (86 254 особи) і Словаччини (77 330 осіб), останньою в списку є Білорусь, яка прийняла 8 тис. громадян, не виключено, що люди, які приїжджають до Білорусі, також були примусово депортовані [23].

Зовнішня міграція є одним із найважливіших факторів, що зумовили наявність сьогодні в Україні 150-200 етнічних спільнот, які чисельно складають близько чверті всього населення.

Феномен міжнародної міграції спричинений іншими причинами, ніж етнічна приналежність, і зазвичай не залежить від етнічної приналежності людей. Виразно етнічні особливості міграційних процесів виникають лише під впливом зовнішніх факторів, тобто державних і міждержавних відносин, а етнічно забарвлена міграційна політика зумовлює переважно вимушені міграції. Це або вимушені, каральні міграції, коли держава переміщує людей силою, або добровільно-примусові міграції, які є результатом цілеспрямованого адміністративного тиску на певні групи населення. У цьому плані врахування етнічної приналежності мігрантів у міграційній політиці є скоріше винятком, ніж правилом. Більше того, слід визнати, що навіть коли держави декларували залежність міграційної політики від етнічної приналежності мігрантів, насправді вирішальними були економічні чи геополітичні інтереси.

Еволюція міграційної політики окремих держав, які певний час керувалися міркуваннями національності мігрантів для допуску їх на свою територію, демонструє поступову відмову від такого підходу та перехід до відбору прибулих за професійною ознакою та кваліфікаційними характеристиками. Етнічний аспект міграційної політики в сучасному світі проявляється переважно в політиці інтеграції мігрантів, яка теоретично не залежить від етнічної приналежності новоприбулих, але повинна враховувати їхні етнокультурні особливості. Вже з початком війни 2014 року її вплив відчувається на рухах як всередині України, так і за її межами. Якщо у 2014-2022 роках війна охопила

лише території Луганської та Донецької областей, то потік мігрантів був не таким відчутним, як це було з 24 лютого 2022 року. Велика кількість переселенців, які виїхали внаслідок бойових дій у с. схід. країна не планувала повертатися додому навіть за умов завершення конфлікту.

Отже, можна зробити висновок, що значна кількість як внутрішньо, так і зовнішньо переміщених осіб внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації не повернуться до місць свого проживання навіть після закінчення війни.

1.2. Умови успішної соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації етнічної міграції

Важливою і новою проблемою для сучасної України є проблема внутрішньо переміщених осіб, або біженців. За межами своєї країни або території проживання та не можуть або не бажають скористатися захистом цієї країни через такі побоювання.

Етнопсихологічні та соціально-психологічні проблеми біженців та вимушених переселенців, досвід практичної роботи з надання психологічної підтримки цій категорії осіб проаналізовано в дослідженнях Л. Орбан-Лембрик [50, с. 70].

Досліджуючи проблеми збільшення чисельності внутрішньо переміщених осіб зі східних регіонів України та АР Крим у різних аспектах у контексті зарубіжного досвіду, що соціальні наслідки окупації окремих територій та проведення антитерористичної операції наразі суттєво впливають на соціально-економічний розвиток держави. Вони спричиняють велику кількість вимушених переселенців та актуалізують питання захисту їхніх прав, створення належних умов для їх життя в регіонах відселення.

Загострення проблем тимчасових переселенців та вивчення зарубіжного досвіду їх вирішення свідчать про необхідність вжиття невідкладних заходів держави щодо формування законодавчої бази з низки питань, а саме: надання

таким особам статусу вимушених переселенців, надання їм статусу вимушених переселенців, статус вимушених переселенців, а також надання статусу вимушених переселенців. отримання житла, забезпечення прав на працевлаштування, соціальне забезпечення (освіта, охорона здоров'я тощо), створення умов для повернення на попереднє місце проживання тощо [6].

В. Г. Воронкова на основі філософського аналізу політичних подій в Україні приходять до висновку, що загальний рівень динаміки соціальної напруги в країні сьогодні досяг крайніх меж і залишається на рівні високих показників. На її думку, поняття «ризик» і «криза» викристалізують проблеми сучасного суспільства, в якому зосереджені в одне ціле всі протиріччя цивілізації. Водночас у сучасну епоху глобалізації екзистенціальні ризики є постійним явищем кризового суспільства внаслідок процесів, які довели технічні засоби життєзабезпечення до аварійного стану, адже сучасні міста стресові, кордони конфліктні, а управління – криза; у містах і районах, де йде війна, немає хліба, води та необхідних матеріальних продуктів [7, с. 15].

З психологічної точки зору міграція складна для людини тим, що вона супроводжується важкими психологічними переживаннями, пов'язаними насамперед з адаптацією мігранта до абсолютно нових умов і обставин життя, до подій, про які він не знав. Усе це, у свою чергу, може супроводжуватися міжособистісними конфліктами, пов'язаними з негативним ставленням до мігрантів корінного населення регіону, куди він переїхав.

Соціально-психологічний підхід до вивчення проблем міграції акцентує увагу на проблемах соціально-психологічної адаптації та соціалізації сімей мігрантів та їх дітей, їх супроводу та підтримки [25, с. 211].

Отже, міграція як процес обов'язково містить адаптаційний компонент, який є, на нашу думку, його важливим показником, оскільки в процесі міграції людина потрапляє в абсолютно нові, незнайомі умови, на неї починають впливати нові стимули і фактори, що визначають його активність, викликають зміни у взаємодії з оточуючими, що сприяє виникненню нових потреб, і потребує адаптації, змін у власній поведінці людини.

Загалом адаптація до нових умов життя – це стрес, який викликає певний дискомфорт і вимагає мобілізації всіх особистих ресурсів. У ситуації міграції адаптація ускладнюється значною кількістю факторів, що впливають на цей процес. Йдеться про кліматичні умови, культурні, соціальні, мовні, етнічні та релігійні відмінності, необхідність організації нових міжособистісних контактів, неминучі матеріальні та побутові проблеми тощо. Окреслене має свої особливості в процесі адаптації, в ситуації міграції. Їх вплив є комплексним, що створює стресову ситуацію [2, с. 203].

При переході з одного соціокультурного середовища в інше виникає потреба в адаптації до нових умов життя, і успішність такої адаптації залежить від багатьох факторів. Зокрема, ступінь шоку і тривалість адаптації визначаються багатьма факторами, які поділяються на індивідуальні та групові.

Фактори першого типу включають індивідуальні особливості та обставини життєвого досвіду людини. Зокрема, йдеться про демографічні та особистісні характеристики і, перш за все, вік. Так, маленькі діти швидко і успішно адаптуються. Для школярів цей процес виявляється болісним, адже їм доводиться адаптуватися до соціально-психологічного клімату класу. Зміни соціального та культурного середовища для людей похилого віку виявляються дуже важким випробуванням. Крім того, результати деяких досліджень свідчать про те, що жінкам важче адаптуватися, ніж чоловікам. Серед жінок краще адаптуються ті, хто:

- має високу самооцінку;
- є професіоналами;
- екстраверти;
- в системі цінностей переважають загальнолюдські цінності;
- при вирішенні конфліктів обирають стратегію співпраці [40, с. 79].

Серед обставин життєвого досвіду особистості велике значення має готовність людей до змін. Людина, яка готова до змін, опинившись у мультикультурному суспільстві, частіше контактуватиме з місцевими жителями, а отже, буде менш сприйнятливою до культурного шоку. Тому одним із

найважливіших факторів, що сприяють процесу адаптації, є вміння налагоджувати дружні стосунки з місцевими жителями.

Серед групових факторів адаптації виділяють характеристики взаємодіючих культур: ступінь подібності або відмінності між культурами; об'єктивна культурна дистанція; наявність чи відсутність конфліктів – воєн, геноциду тощо – історія взаємин двох народів; ступінь обізнаності з культурою країни чи території проживання та володіння «чужою» мовою (людина, з якою ми можемо вільно спілкуватися, сприймається як більш схожа на нас); рівність чи нерівність статусів і наявність чи відсутність наших спільних цілей у міжкультурних контактах [18, с. 16-17].

Природно, адаптація буде менш успішною, якщо культури сприйматимуться як несхожі. Але труднощі в адаптації можуть виникнути і в протилежному випадку: людина може розгубитися, якщо нове середовище і культура здадуться їй дуже схожими, але її поведінка буде сприйматися місцевими жителями як дивна. Це залежить від особливостей країни чи території перебування, насамперед від того, як «господарі» впливають на відвідувачів: прагнуть їх асимілювати чи стають толерантними до культурного розмаїття.

Не менш важливою умовою соціально-психологічної адаптації мігрантів є те, що міграція ставить людину перед потребою реадаптації. Крім того, виникає потреба не тільки у формуванні нових цінностей, смислів, переконань, форм поведінки, які стануть основою життя в новому середовищі, а й у відмові від старих, а це іноді значно важче. Тому процес адаптації мігрантів може займати значний проміжок часу і вимірюється не стільки проміжками часу життя однієї людини, скільки поколіннями.

Тому В. В. Москаленко визначає соціальну адаптацію як результат взаємодії індивіда і соціального середовища, що приводить до оптимального співвідношення цілей і цінностей особистості і групи [46, с. 5].

Н. Є. Завацька вважає, що «...під час адаптації вимушених переселенців до нових умов життя чітко простежується взаємодія двох сторін: адаптації особистості вимушеного переселенця до нових умов життя та адаптації

соціального середовища (корінних місцевих жителів) до особистості вимушеного переселенця. вимушений переселенець». Розглядаючи адаптацію вимушених переселенців до нових умов життя, він розуміє цей процес як «перебудову психологічних якостей особистості, поведінки та діяльності суб'єкта адаптації у відповідь на вимоги нового соціального середовища та зміни самого соціального середовища в ході задоволення адаптаційних потреб вимушеного переселенця з метою їх повноцінної спільної діяльності та розвитку» [19, с. 73-74].

Натомість соціально-психологічну адаптацію мігрантів А. І. Кавалеров розуміє як складний і багаторівневий процес взаємодії індивіда чи групи, що є учасником міграційного руху, з навколишнім середовищем, спрямований на пошук прийнятних механізмів поведінки (способи адаптації) відповідно до умов життя, що змінилися, і пов'язані з проявом особистісного чи групового потенціалу мігрантів. На думку А. І. Кавалерова, після прибуття на нове місце мігрант потрапляє в незнайоме середовище і процес соціально-психологічної адаптації відбувається за напрямками:

- до іншого природно-кліматичного середовища;
- нове соціокультурне середовище;
- іншоетнічне середовище;
- позаконфесійне середовище. Це основні проблеми адаптації, з якими стикаються мігранти [44, с. 29].

О. М. Тесленко адаптацію мігрантів до нового соціального середовища Клігіна розуміє як «складний багатовимірний процес взаємодії представників різних культур, результатом якого є формування нової позитивної (спільної з корінними жителями) соціальної ідентичності, адекватної соціальним умовам; розвитку особистісного потенціалу мігрантів у міру їх активного включення в різні види діяльності (і насамперед у професійну діяльність, систему міжособистісних стосунків, соціальне та суспільно-політичне життя країни перебування, пошук умов для реалізації потреби в самоповазі та самореалізації особистості)» [65, с. 68].

Як свідчать факти сучасного життя, більшість міграційного потоку зі східних регіонів України та Криму фактично представлена представниками української національності. Але через тривалу подвійну політику попередніх урядів люди довго не відчують себе українцями, а часом навіть від народження. При переїзді в інші регіони країни виникає ситуація невідповідності між очікуваннями та реальними проявами етнічних, культурних, а іноді й релігійних рис у поведінці, що, у свою чергу, може проявлятися у небажаних соціальних діях, особливо в місцях масового поселення мігрантів. Тому, незважаючи на приналежність до спільного етносу – українця, продовжує існувати певна соціокультурна дистанція, під якою розуміється суб'єктивне явище дистанціювання людей через реальні чи уявні відмінності у стилі життя, установках, поглядах та оцінках.

На думку Л. Орбан-Лембрик, міграційна ситуація є особливо складною для дітей та підлітків мігрантів, які в нормальному випадку повинні бути інтегровані в суспільство за посередництва системи освіти [49, с. 109]. Однак ця система не запрограмована на них і зустрічає їх з недовірою. Їм доводиться працювати більше, ніж їхнім одноліткам, і часто зазнають невдачі. Довгий час вважалося, що зусиль до адаптації повинен докладати виключно сам мігрант. Сьогодні вважається, що приймаюча спільнота зобов'язана сприяти цьому процесу, особливо для дітей та підлітків-мігрантів. Шкільна система повинна враховувати їхню ситуацію, межі та потреби, особливо беручи до уваги дві обставини: дитина-мігрант не знає або погано знає мову та психологію шкільної системи; у процесі інтеграції дитина ризикує втратити власну мову та культурні особливості своєї особистості.

Вирішити цю ситуацію можна завдяки розвитку психологічної стійкості національної (етнічної) самосвідомості, насамперед, дітей-переселенців. Зазначена психологічна стійкість визначається:

- саморегуляційними та творчими здібностями особистості до формування нових установок і стереотипів;
- оптимізація поведінки особистості в умовах граничної ситуації розвитку;

- неухильне дотримання національно-патріотичних традицій, звичаїв, сталих норм і правил поведінки;
- асиміляція, тобто пристосування до місцевих умов існування [77].

Тому проблема внутрішньо переміщених осіб є важливою та новою проблемою для сучасної України. Аналіз політичних подій в Україні показує, що загальний рівень динаміки соціальної напруги в державі сьогодні досяг крайніх меж і залишається на рівні високих показників. Це, у свою чергу, визначає важливість вивчення та забезпечення адаптаційної складової в ситуації міграції населення, особливо соціально-психологічної. Йдеться про адаптацію до іншого природно-кліматичного, нового соціокультурного, іноетнічного та неконфесійного середовища. Ступінь шоку та тривалість адаптації визначаються індивідуальними та груповими (ступінь схожості чи відмінності культур; наявність чи відсутність конфліктів в історії взаємодії двох етнічних груп; ступінь подібності та відмінності культур), обізнаність про особливості території проживання, рівність чи нерівність статусів) фактори.

Відповідно до сучасних реалій, представники української національності складають більшість міграційного потоку зі східних регіонів України та Криму. Проте, незважаючи на приналежність до спільної етнічної групи, продовжує існувати певна соціокультурна дистанція у формі суб'єктивного дистанціювання людей через реальні чи уявні відмінності в стилі життя, установках, поглядах і цінностях.

В особливо складній міграційній ситуації перебувають діти та підлітки мігрантів, які, перш за все, мають інтегруватися в суспільство через систему освіти. Однак ця система не завжди до цього готова.

Висновки до першого розділу

Проаналізувавши інформацію в першому розділі, ми можемо підсумувати, що міграція визначається як переміщення людей з різними цілями через кордони певних територіальних утворень з метою постійної або тимчасової зміни місця проживання. місце проживання.

До етнічних міграцій належать переселення за етнічними мотивами з метою поліпшення умов життя або збереження життя в умовах фізичної («етнічної чистки») чи етнокультурної загрози.

Етнічна палітра, яка сьогодні наявна в Україні, формувалася протягом тривалого часу. Міграційні, етнічні та демографічні процеси неодноразово докорінно змінювали біосоціальну структуру українських територій.

Станом на 3 травня 2022 року кількість переселенців у зв'язку з розв'язаною РФ війною сягнула позначки у понад 8 мільйонів осіб. Станом на 13 червня загальна кількість внутрішньо переміщених осіб становила майже 7,5 млн осіб. Найбільша кількість українців перетнула кордон України у березні 2022.

Зовнішня міграція є одним із найважливіших факторів, що зумовили наявність сьогодні в Україні 150-200 етнічних спільнот, які чисельно складають близько чверті всього населення.

Феномен міжнародної міграції спричинений іншими причинами, ніж етнічна приналежність, і зазвичай не залежить від етнічної приналежності людей. Виразно етнічні особливості міграційних процесів виникають лише під впливом зовнішніх факторів, тобто державних і міждержавних відносин, а етнічно забарвлена міграційна політика зумовлює переважно вимушені міграції. Це або вимушені, каральні міграції, коли держава переміщує людей силою, або добровільно-примусові міграції, які є результатом цілеспрямованого адміністративного тиску на певні групи населення.

Етнічний аспект міграційної політики в сучасному світі проявляється переважно в політиці інтеграції мігрантів, яка теоретично не залежить від етнічної приналежності новоприбулих, але повинна враховувати їхні

етнокультурні особливості. Вже з початком війни 2014 року її вплив відчувається на рухах як всередині України, так і за її межами. Якщо у 2014-2022 роках війна охопила лише території Луганської та Донецької областей, то потік мігрантів був не таким відчутним, як це було з 24 лютого 2022 року. Велика кількість переселенців, які виїхали внаслідок бойових дій у с. схід. країна не планувала повертатися додому навіть за умов завершення конфлікту. Таким чином, можна зробити висновок, що значна кількість як внутрішньо, так і зовнішньо переміщених осіб внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації не повернуться до місць свого проживання навіть після закінчення війни.

Проблема внутрішньо переміщених осіб є важливою та новою проблемою для сучасної України. Аналіз політичних подій в Україні показує, що загальний рівень динаміки соціальної напруги в державі сьогодні досяг крайніх меж і залишається на рівні високих показників. Це, у свою чергу, визначає важливість вивчення та забезпечення адаптаційної складової в ситуації міграції населення, особливо соціально-психологічної. Йдеться про адаптацію до іншого природно-кліматичного, нового соціокультурного, іноетнічного та неконфесійного середовища. Ступінь шоку та тривалість адаптації визначаються індивідуальними та груповими, обізнаність про особливості території проживання, рівність чи нерівність статусів.

Відповідно до сучасних реалій, представники української національності складають більшість міграційного потоку зі східних регіонів України та Криму. Проте, незважаючи на приналежність до спільної етнічної групи, продовжує існувати певна соціокультурна дистанція у формі суб'єктивного дистанціювання людей через реальні чи уявні відмінності в стилі життя, установках, поглядах і цінностях.

В особливо складній міграційній ситуації перебувають діти та підлітки мігрантів, які, перш за все, мають інтегруватися в суспільство через систему освіти. Однак ця система не завжди до цього готова.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ МІГРАЦІЇ

2.1. Мета, завдання, методики та особливості проведення емпіричного дослідження

Процес соціально-психологічної адаптації дорослого і дитини має значні відмінності. Хоча діти залежні від дорослого, уразливі, їм необхідна підтримка дорослого для фізичного виживання, психологічного та соціального благополуччя з метою успішної адаптації в новому середовищі. Діти мігранти потребують особливої уваги та підтримки, разом з тим, шерэг дослідників стверджують, що адаптаційні процеси дітей менш болючі, порівняно з дорослими.

У своєму дослідженні ми використовуємо визначення соціально-психологічної адаптації В. В. Гриценко та М. Н. Стукаленко, які характеризують її як складний і багатовимірний процес взаємодії представників різних культур, в результаті якого відбувається формування нової позитивної соціальної ідентичності, адекватної зміненим соціокультурним умовам; процес розвитку особистісного потенціалу індивіда в міру його активного включення в різні види діяльності, систему міжособистісних стосунків, соціокультурне і соціально-політичне життя суспільства, знаходження умов для реалізації потреб в самоповазі і самоактуалізації особистості.

Для досягнення мети дослідження використовувалися такі методи та методики:

- шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна);
- методика діагностики показників форм агресії (А. Басса і А. Дарка);
- методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд);

- методика «Кольорова соціометрія»;

-

Емпіричне дослідження проблематики соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів в освітньому та культурному середовищі нами було проведено на базі Миколаївського ліцею «Академія дитячої творчості».

У дослідженні взяла участь 17 осіб, віком від 12 до 17 років. З них 9 хлопців та 8 дівчат. Розподіл досліджуваної групи за статтю представлено на рисунку 2.1. Учні 6-го класу – 5 осіб; 8-го – 8 осіб та 11-го класів – 4 особи. Всі досліджувані є дітьми-мігрантами, батьки яких вимушено покинули місце свого проживання у зв'язку з війною в Україні.

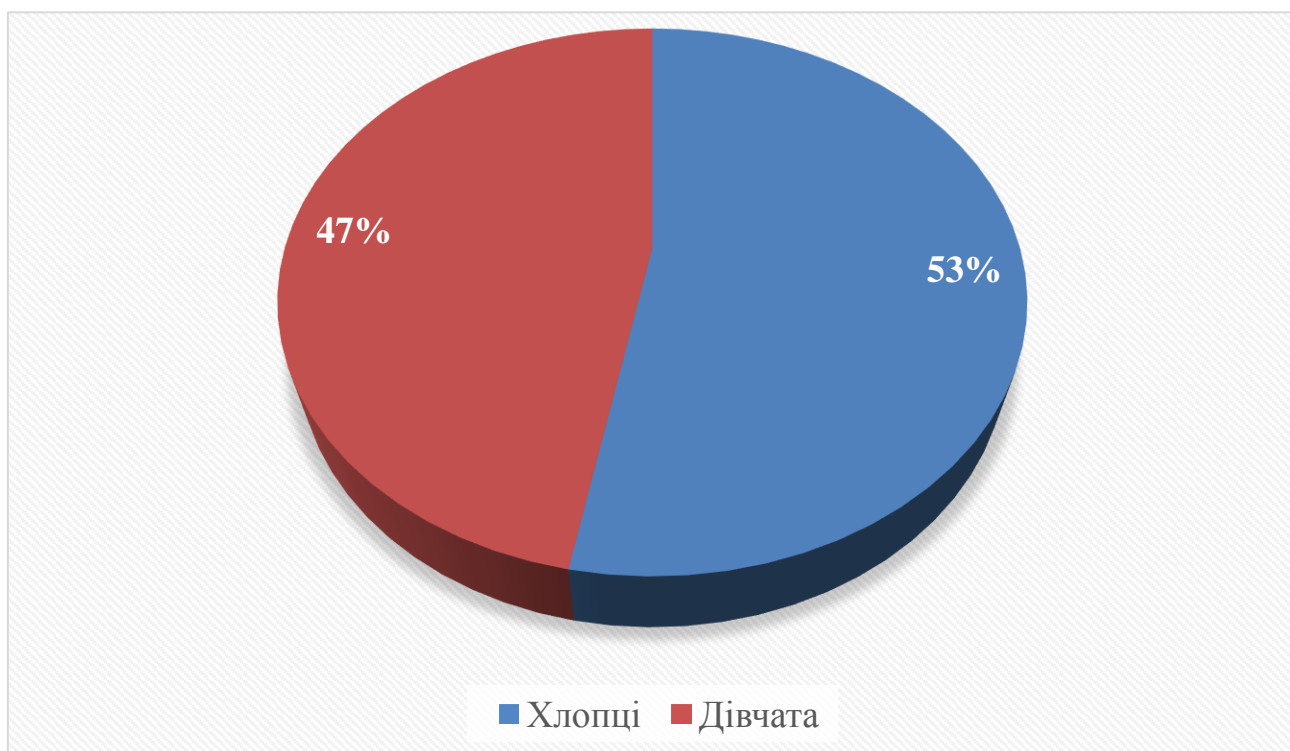

Рис. 2.1. Розподіл досліджуваних учнів за статтю

Розгляньмо використовувані методики більш детально:

1) Шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна) (додаток А).

Тест Спілбергера-Ханіна є одним із методів вивчення психологічного феномену тривоги. Цей опитувальник складається з 20 тверджень, що стосуються тривоги як стану (стан тривожності, реактивної або ситуативної

тривоги) і 20 тверджень для визначення тривоги як схильності, риси особистості (trait anxiety). Що Спілбергер розуміє під обома показниками тривоги, можна побачити з наступної цитати: «Стан тривоги характеризується суб'єктивними, свідомо сприйнятими відчуттями загрози та напруги, які супроводжуються або пов'язані з активацією чи збудженням вегетативної нервової системи».

Тривожність як властивість особистості, очевидно, означає мотив або набуту поведінкову диспозицію, яка змушує індивіда сприймати широкий спектр об'єктивно безпечних обставин як такі, що несуть загрозу, спонукаючи реагувати на них станами тривоги, інтенсивність яких не відповідають величині реальної небезпеки.

Шкала реактивної та особистісної тривожності Спілбергера є єдиним методом, що дозволяє диференціально вимірювати тривожність і як рису особистості, і як стан. У нашій країні використовується тест, модифікований Ю. Л. Ханіна.

Реактивна (ситуаційна) тривога – це стан суб'єкта в даний момент часу, який характеризується суб'єктивно пережитими людиною емоціями: напругою, тривогою, стурбованістю, нервозністю в даній конкретній ситуації. Цей стан виникає як емоційна реакція на екстремальну або стресову ситуацію і може змінюватися за інтенсивністю та динамікою з часом.

Мета: визначити рівень ситуативної тривожності; проводити тестування, аналізувати результати, робити порівняння з еталонами літературних даних.

Обладнання: бланк анкети.

Прогрес:

1. Обстежуваному пропонують: «Уважно прочитайте кожне з наступних тверджень і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, що ви відчуваєте в даний момент. Не думайте над питаннями довго. Перша відповідь, як правило, спадає на думку, є найбільш правильним, адекватним Твоєму стану».

2. Тестування проводиться за допомогою анкети.

3. Показник ситуативної (реактивної) тривожності розраховується за формулою.

Якщо RT не перевищує 30, то опитуваний не відчуває особливої тривожності, тобто у нього на даний момент низька тривожність. Якщо сума знаходиться в діапазоні 31-45, це означає помірну тривожність. У 46 і більше – тривожність висока.

Дуже висока тривожність (> 46) прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційно-невротичними розладами і з психосоматичними захворюваннями.

Низька тривожність (<12), навпаки, характеризує стан як депресивний, ареагитивний, з низьким рівнем мотивації. Але іноді дуже низька тривожність в результатах тестів є наслідком того, що людина активно пригнічує високу тривожність, щоб показати себе в «кращому світлі».

4. Результати записати в зошит і сформулювати висновок про рівень реактивної тривожності обстежуваного [42, с. 88].

2) Методика діагностики показників форм агресії (А. Басса та А. Дарка) (додаток Б).

Особистісний опитувальник, розроблений А. Бассом і А. Даркою в 1957 році і призначений для діагностики агресивних і побічних реакцій.

На думку авторів, під агресивністю можна розуміти рису особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно у сфері суб'єкт-суб'єктних відносин. Агресивність має якісні та кількісні характеристики. Як будь-яка властивість, вона має різний ступінь вираженості: від майже повної відсутності до її крайнього розвитку. Кожна людина повинна володіти певною мірою агресивності. Її відсутність призводить до пасивності, знання, конформізму тощо.

Ключ до обробки результатів.

У разі збігу номера запитання та типу відповіді (так/ні) індикатору присвоюється значення 1, якщо збігу немає – 0.

1. Фізична агресія – застосування фізичної сили до іншої особи: 88.

2. Вербальна агресія – вияв негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних звернень до інших людей (погроза, лайка): 56.

3. Непряма агресія – непряме використання образливих висловлювань, жартів, спрямованих проти інших людей, і прояв ненаправлених, нерегульованих спалахів люті (крик, тупотіння тощо): 78.

4. Негативізм – опозиційна форма поведінки, як правило, спрямована проти влади та лідерства, яка може переростати з пасивного опору активним діям проти вимог, правил, законів: 60.

5. Дратівливість – схильність до роздратування, готовність при найменшому хвилюванні вибухнути запальністю, різкістю, грубістю: 72.

6. Підозрілість – схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, що виникає через переконання, що оточуючі мають намір завдати шкоди: 55.

7. Образа – прояви заздрості та ненависті до інших, викликані почуттям гніву, незадоволення кимось окремим або всім світом за реальні чи уявні страждання: 26

8. Почуття провини, або аутоагресія, – це ставлення і дії щодо себе та оточуючих, що виникають із можливого переконання самого обстежуваного в тому, що він погана людина, робить погані вчинки: шкідливі, злісні чи недобросовісні: 52.

Сумарні показники:

- $(88+78+56):3 = 74$ – індекс агресивності;

- $(55+26) : 2 = 40,5$ – індекс ворожості.

Агресивність = $8+6+2 = 16$.

Ворожість = $8 + 5 = 14$.

Агресивність – норма.

Ворожість дещо перевищує норму.

Під час обробки даних відповіді «так» і «пожертвувати, так» об'єднуються – підсумовуються як відповіді «так» (+); відповіді «ні» та «скажи мені»

підсумовуються як відповіді «ні» («-»). Сума балів, помножена на коефіцієнт К, вказаний для кожного параметра агресивності, дозволяє отримати зручні для порівняння – нормовані – значення кожного показника та двох сумарних індексів [1, с. 317-318].

3) Методи діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд) (додаток В).

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації, запропонована К. Роджерсом і Р. Даймондом, являє собою опитувальник, що включає 101 твердження, яке випробовуваним пропонується оцінити за 7-бальною шкалою в залежності від відповідності тверджень, запропонованих у опитувальник Я-концепції випробовуваних. Методика дає змогу оцінити інтегральні показники адаптації, самоприйняття, прийняття інших, емоційного комфорту, інтернальності, прагнення до домінування, а також позитивний і негативний полюси цих інтегральних показників.

Інтегральний показник адаптації відображає співвідношення адаптаційних і дезадаптивних тенденцій функціонування людини в суспільстві. Цей показник включає такі аспекти, як прийняття себе, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність і бажання домінувати [9, с. 162].

4) Метод «Кольорова соціометрія» (додаток Г).

Студентський колектив має певну структуру. А.С. Макаренко на основі тривалих спостережень і дослідів дійшов висновку, що первинний колектив, який не поділяється на підгрупи, повинен складатися з 7-15 осіб. Тому в класах, де налічується 30 і більше учнів, функціонування колективу як основного потребує значної педагогічної роботи.

Клас складається з мікрогруп (3-7 чоловік), об'єднаних спільними симпатіями, інтересами, діловими стосунками. Це об'єктивне явище, і боротися за його викорінення марно. Завдання вчителя/вихователя – вміло спрямовувати вузькогрупові інтереси на загальне благо. Адже розвиток дитини безпосередньо залежить від того, з ким вона спілкується, яке коло і характер її спілкування. Без спілкування взагалі неможливе формування особистості.

Саме в процесі спілкування з іншими людьми дитина засвоює загальнолюдський досвід, накопичує знання, набуває вмінь і навичок, формує свою свідомість і самосвідомість, формує переконання, ідеали тощо. Лише в процесі спілкування дитина починає розвиватися. формуються духовні потреби, моральні та естетичні почуття, формується її характер.

Тому можна зробити логічний висновок: психологічний клімат в учнівському колективі та характер комунікативної взаємодії між учнями є важливим чинником формування особистості учня, поряд із навчанням і сімейним вихованням. Необхідно вивчати та аналізувати стосунки між дітьми: їхні симпатії та антипатії, мікрогрупи тощо.

Завдання:

- визначити структуру неформальних відносин малої соціальної групи за критерієм симпатія-антипатія;

- встановити ступінь психологічної сумісності окремих учасників групи;

- визначити внутрішньогрупові підсистеми (мікрогрупи) та їх неформальних лідерів;

- визначити напрямки подальшої групової психодіагностичної та корекційної роботи.

Форма проведення: групове навчання.

Щоб отримати повну інформацію про характер міжособистісних стосунків у групі, необхідно визначити ступінь взаємної симпатії/антипатії її членів. З огляду на це критеріями відбору повинні бути бути як позитивні (спрямовані на виявлення симпатії між людьми), так і негативні (спрямовані на виявлення антипатії) питання.

Оскільки міжособистісні стосунки в групі завжди розвиваються на двох рівнях – формальному та неформальному, то досліджуванним довелося зробити вибір щодо двох сфер – сфери спільної діяльності та сфери дозвілля.

Групі були задані такі запитання:

- З ким би ти хотів робити домашнє завдання?

- З ким би ти хотів робити домашнє завдання?

- З ким би ви хотіли поїхати у відпустку (пікнік)?

- З ким би ти не хотів поїхати у відпустку (пікнік)?

Відповідно до запропонованих питань учні повинні були вибрати, з ким вони хотіли б/не хотіли б виконувати задані дії в першу, другу та третю чергу. Важливо, щоб кандидати на відбір були лише серед присутніх студентів у конкретний момент – під час дослідження. Після збору первинних даних вибір кожного учасника був підрахований і зведений у соціоматрицю. Імена та прізвища учасників дослідження, звісно, не розголошуються з міркувань конфіденційності.

Інтерпретація результатів.

Завдяки соціоматриці (сфері діяльності) можна побачити всі варіанти учасників. Кольори позначають взаємний позитивний (синій) і негативний (червоний). Клітини, зафарбовані тим чи іншим кольором на перетині горизонтальних і вертикальних ліній, означають, що учасники вибрали один одного для виконання запропонованої діяльності. Наприклад, бачимо вертикальну нумерацію в лівій частині таблиці – ті, хто вибирає, і горизонтальну нумерацію вгорі таблиці – ті, кого вибирають.

Отже: №1 (по вертикалі) дивимося вниз по рядку і бачимо, що клітинка, яка представляє учасника №8, також зафарбована. Колір синій, знак «+», це означає, що учень №1 вибрав учня № 8 разом виконувати домашнє завдання. У свою чергу № 8 (по вертикалі) обрав № 1 також для виконання цього виду робіт. Тож маємо взаємний вибір «+». Так само ми можемо простежити взаємно негативні вибори.

Вибір односторонній – клітинки не замальовуються певним знаком («+» або «-»), що відображає характер вибору. Наприклад, №4 (вертикально) вибрав №3 (горизонтально). Знак «+», що швидше за все означає симпатію, прихильність в даній ситуації. Але №3 не вибрав №4, а вирішив виконувати домашнє завдання разом із №5. Це прямий приклад одностороннього вибору.

Загалом, аналіз вибору студентів за допомогою соціограми дозволяє виділити певні категорії студентів відповідно до їх соціального статусу в представленій групі та сфері діяльності, а саме:

- «Зірки» – особи, які отримали 8 і більше виборів.
- «Прийнято» – 4-7 вибори.
- «Неприйнятий» – 1-3 вибори.
- «Ізольовані» – особи, які не отримали вибору.

В даному випадку «зірками» є:

№ 11 – беззаперечний лідер: 18 виборів, «-» виборів – 18, «+» виборів – 0; взаємне «-» – 2. Негативний лідер.

№15 - другий за популярністю: 12 варіантів: «+» – 10, «-» – 2; взаємний «+» – 2, взаємний «-» – 0. Позитивний лідер.

Для повного аналізу групової динаміки необхідно розробити соціограму. За допомогою стрілок можна побачити мікрогрупи, сформовані за виборами, лідерами, кількістю «+» і «-» відношень учнів один до одного [19, с. 367-368].

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

У результаті вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів отримані такі дані.

1) На початку діагностовано показники та форми агресії у дітей-мігрантів, що навчаються в Миколаївському ліцеї «Академія дитячої творчості» (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Середні значення показників і форм агресії дітей-мігрантів

Показники та форми агресії	Середні значення
Фізична агресія	8,53
Вербальна агресія	10,24
Непряма агресія	7,43
Негативізм 4,53	4,53
Роздратування	9,27
Підозрілість	6,59
Образа	5,94

Почуття провини	1,10
Ворожість	20,31
Агресивність	33,65

У досліджуваних дітей, на високому рівні вираженості знаходяться показники фізичної, непрямой, вербальної агресії, роздратування, негативізму, вище середнього – образливості та підозрливості. На низькому рівні вираження знаходиться почуття провини, що свідчить про те, що у дітей мігрантів практично відсутні негативні почуття.

Серед опитаних дітей-мігрантів підвищені загальні показники ворожості та агресивності, що може свідчити про домінування власного самопочуття в опозиції до оточення, сприйняття оточуючих як вірогідного джерела обману, провокацій та погроз. Тобто сукупність негативних установок, а також певних переконань і оцінок щодо інших людей, що несуть негативний колірний відтінок, може проявлятися у словесних образах, фізичних ушкодженнях, погрозах, жартах, глузуваннях, ворожих жестах і міміці, бойкоті, демонстративне ігнорування тощо.

Нами виявлено певні відмінності у формах і показниках агресії залежно від статі досліджуваних (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Середні значення показників і форм агресивності дівчат і хлопців-мігрантів, що навчаються в Миколаївському ліцеї «Академія дитячої творчості»

Показники та форми	Стать		U-критерій Манна-Уїтні	Значущість (p)
	Дівчата (n=8)	Хлопці (n=9)		
Фізична агресія	21,57	29,64	220,0	0,045
Вербальна агресія	21,04	30,07	208,0	0,026
Непряма агресія	19,87	31,04	181,0	0,006
Негативізм	24,70	27,07	292,0	0,511
Роздратування	22,83	28,61	249,0	0,137
Підозрлість	20,87	30,21	204,0	0,021
Образа	21,59	29,63	220,5	0,048

Почуття провини	26,83	25,32	303,0	0,485
Ворожість	20,11	30,84	186,5 0	0,009
Агресивність	20,50	30,52	195,5	0,015

У хлопців-мігрантів порівняно з дівчатами достовірно вищі показники фізичної агресивності ($U=220,0$; $p=0,045$), вербальної агресії ($U=208,0$; $p=0,026$), непрямой агресивності ($U=181,0$; $p=0,006$), підозрливості ($U=204,0$; $p=0,021$), образливості ($U=220,5$; $p=0,048$), ворожість ($U=186,5$; $p=0,009$) та агресивність ($U=195,5$; $p=0,015$). Хлопчики також мають дещо вищі середні значення негативізму та роздратування, ніж дівчата, а дівчата мають вищі середні значення провини, але відмінності незначні.

Виявлено позитивні та негативні кореляції між показниками та формами агресії досліджуваних дітей-мігрантів. Зокрема, фізична агресія позитивно корелює з непрямой агресією ($r=0,730$; $p\leq 0,01$), негативізмом ($r=0,362$; $p\leq 0,01$), роздратованістю ($r=0,299$; $p\leq 0,05$), підозрливостю ($r=0,465$; $p\leq 0,01$), вербальна агресія ($r=0,695$; $p\leq 0,01$), образа ($r=0,431$; $p\leq 0,01$), агресивність ($r=0,852$; $p\leq 0,01$), ворожість ($r=0,575$; $p\leq 0,01$) та негативно з почуттям провини ($r=-0,428$; $p\leq 0,01$). Зі зростанням непрямой агресії спостерігався прояв негативізму ($r=0,412$; $p\leq 0,01$), роздратування ($r=0,356$; $p\leq 0,05$), підозрливості ($r=0,567$; $p\leq 0,01$), вербальної агресії ($r=0,481$; $p\leq 0,01$), образливості ($r=0,546$; $p\leq 0,01$), агресивність ($r=0,652$; $p\leq 0,01$), ворожість ($r=0,707$; $p\leq 0,01$) та рівень зниження провини ($r=-0,319$; $p\leq 0,05$).

Негативізм позитивно корелює з роздратуванням ($r=0,299$; $p\leq 0,05$), підозрливостю ($r=0,490$; $p\leq 0,01$), вербальною агресією ($r=0,310$; $p\leq 0,05$), образою ($r=0,429$; $p\leq 0,05$). $p\leq 0,01$), агресивність ($r=0,510$; $p\leq 0,01$), ворожість ($r=0,499$; $p\leq 0,01$).

Вітчизняні та зарубіжні вчені розглядають тривогу як стан, що виникає під час виконання різних видів діяльності та в процесі адаптації до навколишнього середовища.

2) На другому етапі дослідження соціально-психологічної адаптації нами було використано шкалу реактивної (ситуаційної) та особистісної тривожності (Ч. Спілбергера в адаптації Ю. Ханіна) і отримали такі дані (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Середні значення показників ситуативної та особистісної тривожності дітей-мігрантів

Параметри	Середнє значення	Мінімальний показник	Максимальний показник
Ситуативна тривожність	38,75	31	49
Особистісна тривожність	40,78	32	49

У досліджуваних дітей-мігрантів, що навчаються в Миколаївському ліцеї «Академія дитячої творчості», середні значення ситуативної та особистісної тривожності відповідають середньому рівню вираженості.

Особистісна тривожність вище ситуативної. Це свідчить про те, що діти цієї групи частіше відчують складний набір негативних почуттів як риси характеру, а не складне, але тимчасове емоційне почуття, викликане впливом конкретної ситуації.

3) Для визначення соціометричного статусу дітей у класі використано методику «Кольорова соціометрія» (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Розподіл досліджуваних за результатами кольорової соціометрії, %

Соціальні статус в групі	Відсоток
Зірки (активні)	52,9
Ігноровані (пасивні)	43,2
Ізольовані	3,9

Більше половини досліджуваних дітей-мігрантів (52,9%), що навчаються в Миколаївському ліцеї «Академія дитячої творчості» займають активну позицію в групі та мають велику кількість вибору, тобто визначаються членами групи як бажані.

На другій позиції за вираженістю знаходиться пасивна роль – ігнорується (43,2% дітей). Це діти-переселенці, які мали невелику кількість вибору, тобто спостерігається їх витіснення членами групи, а 3,9% дітей-переселенців знаходяться в ізольованому становищі.

Такі результати свідчать про низький рівень адаптації цих дітей до нового колективу та можливі проблеми, пов'язані з цим негативним соціально-психологічним кліматом.

4) Наступною методикою, яка використовувалася в рамках діагностики другого блоку – міжособистісних стосунків у колективі, є методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда.

Під час обробки даних отримано наступні результати (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Середні значення показників соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів

Шкали	Середнє значення	Норми
Адаптивність	127,69	68-170
Деадаптивність	59,67	
Неправда «-»	30,04	18-45
Неправда «+»	20,37	
Прийняття себе	40,22	22-52
Неприйняття себе	17,02	14-35
Прийняття інших	21,96	12-30
Неприйняття інших	18,24	14-35
Емоційний комфорт	19,37	14-35
Емоційний дискомфорт	13,49	
Внутрішній контроль	37,53	26-65
Зовнішній контроль	16,41	18-45
Домінування	12,29	6-15
Підпорядкованість	10,53	12-30
Ескапізм	15,37	10-25

Усі показники соціально-психологічної адаптації дітей-переселенців за середніми значеннями знаходяться в межах норми. Проте швидкість адаптації вище порівняно з дезадаптацією.

Для порівняння шкал методу в групах юнаків і дівчат-мігрантів використовували два критерії незалежних вибірок – U-критерій Манна-Уїтні та t-критерій Стюдента. Виявлено певні відмінності в показниках соціально-психологічної адаптації залежно від статі дітей-мігрантів (табл. 2.6).

**Середні значення показників соціально-психологічної адаптації
дівчат і хлопців-мігрантів, що навчаються в Миколаївському ліцеї
«Академія дитячої творчості»**

Шкали	Стать		Критерій (U, t)	P
	Дівчата (n=8)	Хлопці (n=9)		
Адаптивність	136,04	120,82	-2,084	0,044*
Деадаптивність	49,43	68,07	1,851	0,071*
Неправда «-»	22,67	28,73	245,5	0,145"
Неправда «+»	22,28	29,05	236,5	0,099"
Прийняття себе	31,02	21,88	206,5	0,027"
Неприйняття себе	14,26	19,29	1,691	0,098*
Прийняття інших	27,13	25,07	296,0	0,608"
Неприйняття інших	15,30	20,64	2,046	0,047*
Емоційний комфорт	20,04	18,82	-1,726	0,091*
Емоційний дискомфорт	23,02	28,45	253,5	0,180"
Внутрішній контроль	38,83	36,46	-1,364	0,180*
Зовнішній контроль	24,35	27,36	284,0	0,456"
Домінування	23,43	28,11	263,0	0,246"
Підпорядкованість	8,83	11,93	1,855	0,074*
Ескапізм	21,26	29,89	213,0	0,037"

Примітка: " – U-критерій Манна-Уїтні, * – t-критерій Стьюдента

Нами було виявлено, що рівень адаптивності та самоприйняття вищий у дівчат порівняно з хлопцями; у хлопчиків більш виражені показники неприйняття інших і ескапізму. Всі інші показники суттєво не відрізняються, проте можна говорити про наявність певних тенденцій за деякими характеристиками. Зокрема, на трендовому рівні деадаптованість, самовідторгнення та підпорядкування вищі у хлопців (результати статистично незначущі).

Кореляційний аналіз проводили між показниками соціально-психологічної адаптації та виявили позитивні кореляційні зв'язки між адаптованістю та самоприйняттям ($r=890$; $p \leq 0,01$); прийняття інших ($r=349$; $p \leq 0,05$); емоційний комфорт ($r=899$; $p \leq 0,01$); внутрішній контроль ($r=476$; $p \leq 0,01$) та негативні кореляції адаптивності з деадаптованістю ($r=-929$; $p \leq 0,01$); правдивість ($r=-349$;

$p \leq 0,05$); не вірно ($r = -0,530$; $p \leq 0,01$); самовідторгнення ($r = -0,885$; $p \leq 0,01$); неприйняття інших ($r = -0,942$; $p \leq 0,01$); емоційний дискомфорт ($r = -0,726$; $p \leq 0,01$); зовнішній контроль ($r = -0,750$; $p \leq 0,01$); підпорядкування ($r = -0,706$; $p \leq 0,01$) та ескапізм ($r = -0,462$; $p \leq 0,01$).

Таким чином, можна зробити висновок, що з підвищенням адаптивності зростає самоприйняття (відповідно зменшується самовідторгнення), знижується прийняття інших, знижується рівень емоційного дискомфорту, підвищується рівень внутрішнього контролю та знижується рівень зовнішнього контролю, знижується рівень особистого підпорядкування, а також ескапізм.

Отже, соціально-психологічна адаптація – це складний і багатовимірний процес взаємодії представників різних культур, результатом якого є формування нової позитивної соціальної ідентичності, адекватної зміненим соціокультурним умовам; процес розвитку особистісного потенціалу індивіда в міру його активного включення в різні види діяльності, в систему міжособистісних стосунків, соціокультурного і соціально-політичного життя суспільства, знаходження умов для реалізації потреб у самоосвіті, повага та самореалізація особистості.

У ході емпіричного дослідження виявлено, що досліджувані нами діти-мігранти, що навчаються у Миколаївському ліцеї «Академія дитячої творчості», мають високі показники фізичної, непрямой, вербальної агресії, роздратування, негативізму, образливості та підозрливості – на рівні вище середнього, хоча низький рівень прояву почуттів почуття провини вказує на те, що дітям-мігрантам майже не властиві негативно забарвлені почуття.

Загальні показники ворожості та агресивності дітей-мігрантів підвищені, у хлопчиків-мігрантів значно вищі показники фізичної, вербальної, непрямой агресії, підозрливості, образи, ворожості та агресивності.

У дітей-мігрантів середні значення ситуативної та особистісної тривожності відповідають середньому рівню, хоча особистісна тривожність вище ситуативної.

Більше половини дітей-мігрантів займають активну позицію в групі і визначаються членами групи як бажані. Менше половини дітей займають пасивну роль і їх ігнорують. Незначна частина дітей-мігрантів перебуває в ізольованому становищі, що свідчить про низький рівень їх адаптації до нового освітнього середовища.

Усі показники соціально-психологічної адаптації дітей-переселенців за середніми значеннями знаходяться в межах норми. Встановлено, що рівень адаптивності та самоприйняття вищий у дівчат порівняно з хлопцями; у хлопчиків більш виражені показники неприйняття інших і ескапізму. Це свідчить про більш високий адаптаційний потенціал дівчат.

Перспективами подальших досліджень є розробка комплексної програми соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів у навчальному закладі.

2.3. Шляхи подолання проблем соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів в освітньому середовищі

Світський простір не може залишатися осторонь цих глобальних трансформацій, адже саме освіта має найактивніше реагувати на зміни в суспільстві. Організатором і координатором цієї роботи має стати ЗНЗ.

Школа є важливим соціальним інститутом, який допомагає дітям мігрантів успішно адаптуватися та соціалізуватися. Педагоги, психологи, представники адміністрації школи повинні шукати оптимальні шляхи взаємоадаптації дітей корінного населення та дітей із сімей переселенців з метою створення сприятливих умов освітнього середовища для обох.

Школа – це модель суспільства в мініатюрі, адже саме тут формується особистість і поведінка дитини. Освіта забезпечує відтворення і засвоєння соціального досвіду, знань і цінностей, необхідних для соціальної практики; формує навички соціальних стосунків. Водночас школа є сферою духовного зростання дитини [1, с. 297].

Відсутність систематичної опіки та виховної роботи з ними може спричинити низку негативних явищ: зниження рівня успішності, відхилення, суїцидальні настрої тощо. У ситуації безконтрольності інтеграція дітей-мігрантів у середовище загальноосвітній школі та суспільстві загалом може мати не конструктивний, а деструктивний потенціал. Тому запровадження системи опіки та виховної роботи з певною категорією дітей є нагальною потребою для України.

Для ефективної роботи з дітьми-переселенцями, реалізації індивідуального підходу майбутні вчителі повинні знати їхні вікові, індивідуальні, соціально-психологічні особливості, труднощі, умови життя тощо.

Діти переселенців переважно з малозабезпечених сімей, діти вимушених переселенців. Результати досліджень вчених свідчать, що психологічний стан більшості дітей-мігрантів нестійкий: у них низький рівень стресу і схильність до дезадаптації в стресових ситуаціях, високий рівень тривожності, надмірна агресивність, невпевненість у собі та своїх власні здібності. Діти мігрантів є соціально незахищеними, вони важче за дорослих переносять труднощі нових умов і обставин. Вчені вживають термін «синдром емігранта», який визначають як «захворювання, що характеризується депресією, що може призвести навіть до суїциду, частими нападами плачу...».

Педагогам також доводиться працювати з дітьми із сімей, які переселяються з тимчасово окупованих територій та районів проведення бойових дій. На новому місці проживання вимушені переселенці стикаються з низкою проблем, які впливають на успішність та поведінку дітей. Нині громадські організації та фонди реалізують низку проектів, спрямованих на підтримку сімей переселенців. Так, «Європейський Союз» та «Thomson Foundation» реалізують в Україні проект «Голос місцевих медіа», який спрямований на зниження соціальної напруги в суспільстві, спричиненої конфліктом на сході країни. Водночас відсутня єдина програма чи концепція, спрямована на захист дітей із сімей мігрантів, що суттєво ускладнює підготовку майбутніх педагогів до опікунської та виховної діяльності з ними.

Діти, які переїхали в Україну, за власної волі чи вимушено змінили місце проживання, опиняються серед представників іншого культурного середовища, відповідно мають труднощі соціальної адаптації. Особливо це стосується адаптації до соціального та навчального середовища [34, с. 42].

Оцінка потреб дитини-переселенця дасть можливість узагальнити та проаналізувати інформацію про стан та життєві обставини сім'ї цієї дитини з метою визначення необхідних видів послуг, а також вивчити їх вплив під час адаптації переселенця дитини в нове соціальне та освітнє середовище. Рівень задоволення їхніх потреб впливає на успішність соціальної адаптації дітей-мігрантів. В. В. Євтух виокремила чотири блоки потреб дітей-мігрантів, рівень задоволення яких сприятиме більш успішній адаптації до умов соціально-освітнього середовища: освіта, емоційний розвиток, сімейні та соціальні стосунки, соціальна презентація [17, с. 75].

Найбільш характерними труднощами дітей із сімей мігрантів є потреба у:

- формуванні нових рольових стосунків;
- здобуття нового статусу серед однолітків і вчителів;
- різниця в програмах навчання в новій школі;
- тривалі перерви в навчанні;
- незнання мови, цінностей, традицій іншої країни;
- нетерпиме, а часом і зневажливе ставлення дітей корінного населення

тощо.

Найпоширенішими проблемами, з якими стикаються діти мігрантів, є:

- неприйняття однокласниками – від небажання спілкуватися до фізичного та психологічного насильства;
- зниження рівня самооцінки, самоповаги;
- тривожність, агресивність, замкнутість, невпевненість, недовіра до дій вчительської профспілки та адміністрації школи;
- зниження рівня інтелектуальної, вольової, мотиваційної активності;
- сформовані негативні стереотипи.

Це все значно ускладнює процес адаптації в новому колективі та соціалізацію. Причинами девіантної поведінки дітей-мігрантів часто є неправильна позиція батьків – від гіперспостережливості до вседозволеності, приділяючи дітям недостатньо часу та зусиль.

Також серед дітей переселенців є певний відсоток – з низьким рівнем підготовки, тому ця категорія автоматично потрапляє до групи відстаючих, порушників дисципліни, а це призводить до негативних наслідків, які ускладнюють і без того складні стосунки з оточуючими. Батьки часто зловживають своїм статусом, а труднощі у навчанні дитини пояснюють не педагогічною запусченістю, а порушенням прав переселенців, що також породжує низку конфліктів. Характерними є спроби батьків маніпулювати вчителями, використовуючи свій статус переселенця, вимушеного переселенця тощо.

Війна в Україні посилила труднощі дітей-мігрантів (поширення соціально небезпечних та інфекційних захворювань, скорочення програм імунізації, посилення жорстокості та насильства щодо дітей та в дитячому середовищі, погіршення доступу до освіти, охорони здоров'я та соціальної сфери послуг).

Зріс ризик соціального сирітства. Чоловіки-прихильники «ДНР» і «ЛНР» не дають своїм дружинам, у тому числі з маленькими дітьми, покинути зону конфлікту. Крім того, бойовики та російська влада забороняють вивозити дітей за межі підконтрольних їм територій. Існуючі приклади трудової та сексуальної експлуатації дітей, у тому числі неповнолітніх. Жертви насильства зазвичай залишаються поза межами звільнення, реінтеграції та правової допомоги, хоча їм потрібен доступ до правосуддя та послуг реабілітації та соціальної інтеграції. З'явилася нова категорія дітей, в якій Україна не має досвіду – діти-учасники бойових дій, які мають досвід участі у збройних конфліктах та застосування зброї.

До психологічних проблем дітей із родин переселенців додається незнання чи недостатнє володіння українською мовою, у процесі інтеграції вони стикаються з загрозою втрати мовних особливостей своєї культури. Мовний

бар'єр часто є причиною повільної адаптації дитини до нового середовища, заважає налагодженню стосунків з однолітками, адаптації до соціокультурних умов нового регіону. Згідно з результатами дослідження, проведеного Л. Завацькою, 70% респондентів вважають недосконалий рівень знання мови спілкування найбільшою проблемою у навчанні та спілкуванні з однолітками, що провокує зниження інтересу мігрантів до дітей у навчанні та відвідуванні школи [67, с. 125].

Вивчення другої мови сприяє накопиченню дітьми мовного та культурного досвіду, що допомагає їм успішно адаптуватися до іншої культури та соціального середовища. Водночас значна частина дітей мігрантів є вимушеними мігрантами, вихідцями з неблагополучних сімей, тому виявляють небажання вивчати ні рідну мову, ні мову нової країни. Це уповільнює процес отримання ними якісних освітніх послуг. Завдання вчителя в цій ситуації – знайти індивідуальний підхід до кожного учня, сприяти вирішенню мовних проблем, адже від цього залежить успішна соціалізація дітей-переселенців в умовах нового освітнього середовища та нової культури загалом. Їх позитивне вирішення. Крім того, 67% дітей-мігрантів демонструють низьку активність в участі в освітніх заходах, що проводяться в школі; 84% дітей цієї категорії не відвідують різні секції та гуртки через недостатню поінформованість про них. Тому одним із завдань учителя початкових класів є залучення дітей-переселенців до позакласної роботи.

Етнічна ідентичність є одним із найважливіших компонентів у системі уявлень людини про себе. Досягнення позитивної етнічної ідентичності необхідно як для повноцінного розвитку дитини, так і для формування етнотолерантності.

У новому етнокультурному світі індивіди-мігранти демонструють, з одного боку, етнічне прагнення до повної ізоляції, яке часто супроводжується агресивністю, апатією та прагненням до асиміляції, з іншого боку, що призводить до втрати національного Я-ідентичність. Такі крайні форми негативно впливають на розвиток особистості дитини. Для визначення конфлікту старих і нових культурних норм і орієнтацій на рівні індивідуальної

свідомості вчені звертаються до поняття «культурний шок». Дослідники виділяють в ньому такі аспекти:

- напруженість, яка зумовлена зусиллями, необхідними для досягнення психологічної адаптації;
- відчуття втрати – друзів, власного статусу, професії тощо;
- відчуття несприйняття представниками нової культури або неприйняття ними самими;
- невиконання рольових очікувань, цінностей, почуттів і самоідентифікації;
- несподівана тривога, гнів внаслідок усвідомлення культурних відмінностей;
- почуття неповноцінності, викликане нездатністю адаптуватися до нового середовища [34, с. 220-221].

Дослідники в галузі міграції доводять, що кожна культура має багато вербальних і невербальних символів, за допомогою яких ми діємо в різних ситуаціях. Багато з цих сигналів працюють на підсвідомому рівні. Коли дитина потрапляє в інше культурне середовище, виявляється, що її попередній досвід не є єдиним і абсолютним, інші живуть за своїми моделями і поглядами. Тому дитина відчуває справжній шок.

Наукові дослідження показують, що зміна культури, з якою безпосередньо стикається мігрант, сприяє виникненню стресових ситуацій і часто супроводжується розладами психічного здоров'я особистості. Досвід нової культури часто неприємний або шокує для дітей, оскільки він несподіваний і може призвести до негативної оцінки власної культури.

Діти-мігранти перебувають у складній ситуації, щодня стикаючись з новою культурою більшістю людей навколо них. Тому вони особливо потребують педагогічної підтримки та допомоги у виборі форм розвитку етнічної самосвідомості. Процесу спілкування дітей домінантної та мігрантської культур сприяє залучення дітей до позакласної діяльності, включення різноманітних культурних архетипів у зміст шкільної освіти.

Для біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, Міністерство освіти і культури України розробило стандарти української мови як іноземної; освітня програма з вивчення історії, культури, державного устрою України, основ законодавства про працю, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення; методичні рекомендації щодо особливостей навчання у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах дітей-біженців та дітей, визнаних особами, які потребують додаткового захисту, зокрема розлучених із сім'єю; робочий зошит для біженців та шукачів притулку. Усе це сприяє інтеграції дитини в нову культуру, запобігаючи небезпеці девіацій та маргіналізації. Водночас ознайомлення з казками, піснями, іграми нових країн розширює знання дітей про домінуючу культуру, сприяє спілкуванню дітей домінуючої культури з культурою дітей-переселенців.

Завдання створення належних умов для дітей-переселенців та задоволення їхніх базових потреб мають передусім виконувати загальноосвітні навчальні заклади, де здобувають освіту діти-переселенці.

Завдання вчителя – допомогти дітям-переселенцям знайти позитивні моменти міжкультурного співіснування, побудувати модель позитивного психологічного контакту. В основі цієї моделі лежить інтеграція – принцип сумісності, згідно з яким різні культурні групи, зберігаючи притаманну їм індивідуальність, об'єднуються в іншу загальну групу.

Для дітей мігрантів важливі різні види підтримки. Соціальні аспекти підтримки та захисту особистості дитини розробляли зарубіжні та українські вчені І. Кон, К. Бориченко та ін. Важливою міжособистісною складовою адаптаційного потенціалу особистості Н. Завацька вважає соціальну підтримку. Спочатку діти-мігранти можуть потребувати більше інформаційної підтримки, потім інструментальної, а згодом емоційної [67, с. 53]. При наданні емоційної підтримки особливо важливо дотримуватись принципу конфіденційності, нерозголошення інформації. Емоційна підтримка може проявлятися в груповій або індивідуальній формах і базується на симпатії, співпереживанні, емпатії. Однак, хоча емоційна підтримка стимулює самоповагу та високу самооцінку,

інші види підтримки можуть бути більш ефективними в різних ситуаціях. Таким чином, метою інформаційного супроводу є збір інформації про ДМ, умови їх проживання, стосунки з батьками, однокласниками і т. д. Така інформація допоможе в подальшому уникнути дезадаптації та девіантних відхилень. Тому педагогу важливо знати дітей, їхні потреби, почуття, щоб вчасно надати допомогу в стресових ситуаціях.

Характерною рисою педагогічної підтримки є її гуманістична сутність. Вчені, розвиваючи ідеї про допоміжні стосунки, зазначають, що найважливішою умовою успішної реалізації педагогічної підтримки є наявність гуманістичної позиції педагога по відношенню до дитини. Це суттєво сприяє формуванню відкритих, довірливих стосунків з учнем, що є необхідною умовою професійної діяльності вчителя. Гуманістична позиція вчителя відображається як у його професійній діяльності з огляду на проблеми дитини, так і в емоційному ставленні до учня.

Педагогічний супровід дітей-мігрантів також може виступати як спосіб організації взаємодії вчителя та учня щодо виявлення, аналізу реальних чи потенційних проблем дитини, спільного проектування можливого виходу з них. У цій ситуації педагог виступає транслятором культурної норми відкритих, довірливих партнерських стосунків між дорослим і дитиною. Водночас він професійно допомагає дитині розвинути здатність до рефлексії як механізму самопізнання і ставлення до себе, сформувати відповідальність за власні вчинки та власне життя. Знання особливостей дітей-мігрантів дозволяє педагогу адекватно діяти в реальній ситуації, але розвивати її в потрібному напрямку, визначаючи і враховуючи реальні інтереси дитини, співвідносити їх з вимогами, які виникають у процесі її виховання, освіти і виховання. Підтримка виникає з реальних потреб, які дитина відчуває в новому культурно-освітньому середовищі, але в силу ряду обставин не може задовольнити самостійно. Тому їй потрібна допомога і підтримка вчителя.

Підлітки мають сильну емоційну залежність від соціального схвалення: вони хочуть подобатися, бути популярними, мати певні речі, мати статус. Дітям мігрантів важко досягти цього на новому місці проживання:

- нове середовище;
- друзі залишилися далеко;
- батьки, зайняті власними проблемами, віддаляються від дитини.

До вікових криз додаються інші негативні фактори, викликані частими переїздами, зміною місця проживання, неоднозначним ставленням суспільства. Тому діти-мігранти, шукаючи співчуття та розуміння, часто стикаються з маніпуляторами, стикаються з псевдорозумінням (наприклад, соціальні мережі «Тихий дім», «Синій кит», «Розбуди мене о 4.20» тощо). Тому суспільство має докласти максимум зусиль для створення умов для подолання соціально-психологічної напруги, страху, почуття безнадії та інших стресових станів дітей-переселенців.

Отже, питання зарубіжного досвіду роботи з дітьми-мігрантами, професійної підготовки майбутніх учителів до роботи з дітьми-мігрантами потребують подальшого вивчення.

Висновки до другого розділу

Проаналізувавши інформацію в другому розділі, ми можемо підсумувати, що емпіричне дослідження проблематики соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів в освітньому та культурному середовищі нами було проведено на базі Миколаївського ліцею «Академія дитячої творчості».

Для досягнення мети дослідження використовувалися такі методи та методики: шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна); методика діагностики показників форм агресії (А. Басса і А. Дарка); методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд); методика «Кольорова соціометрія».

У дослідженні взяла участь 17 осіб, віком від 12 до 17 років. З них 9 хлопців та 8 дівчат. Розподіл досліджуваної групи за статтю представлено на рисунку 2.1. Учні 6-го класу – 5 осіб; 8-го – 8 осіб та 11-го класів – 4 особи. Всі досліджувані є дітьми-мігрантами, батьки яких вимушено покинули місце свого проживання у зв'язку з війною в Україні.

З підвищенням адаптивності зростає самоприйняття (відповідно зменшується самовідторгнення), знижується прийняття інших, знижується рівень емоційного дискомфорту, підвищується рівень внутрішнього контролю та знижується рівень зовнішнього контролю, знижується рівень особистого підпорядкування, а також ескапізм.

У ході емпіричного дослідження виявлено, що досліджувані нами діти-мігранти, що навчаються у Миколаївському ліцеї «Академія дитячої творчості», мають високі показники фізичної, непрямой, вербальної агресії, роздратування, негативізму, образливості та підозрливості – на рівні вище середнього, хоча низький рівень прояву почуттів почуття провини вказує на те, що дітям-мігрантам майже не властиві негативно забарвлені почуття.

Загальні показники ворожості та агресивності дітей-мігрантів підвищені, у хлопчиків-мігрантів значно вищі показники фізичної, вербальної, непрямой агресії, підозрливості, образи, ворожості та агресивності.

У дітей-мігрантів середні значення ситуативної та особистісної тривожності відповідають середньому рівню, хоча особистісна тривожність вище ситуативної.

Більше половини дітей-мігрантів займають активну позицію в групі і визначаються членами групи як бажані. Менше половини дітей займають пасивну роль і їх ігнорують. Незначна частина дітей-мігрантів перебуває в ізолюваному становищі, що свідчить про низький рівень їх адаптації до нового освітнього середовища.

Усі показники соціально-психологічної адаптації дітей-переселенців за середніми значеннями знаходяться в межах норми. Встановлено, що рівень адаптивності та самоприйняття вищий у дівчат порівняно з хлопцями; у хлопчиків більш виражені показники неприйняття інших і ескапізму. Це свідчить про більш високий адаптаційний потенціал дівчат.

Перспективами подальших досліджень є розробка комплексної програми соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів у навчальному закладі.

Для ефективної роботи з дітьми-переселенцями, реалізації індивідуального підходу майбутні вчителі повинні знати їхні вікові, індивідуальні, соціально-психологічні особливості, труднощі, умови життя тощо.

Діти, які переїхали в Україну, за власної волі чи вимушено змінили місце проживання, опиняються серед представників іншого культурного середовища, відповідно мають труднощі соціальної адаптації. Особливо це стосується адаптації до соціального та навчального середовища.

Діти-мігранти перебувають у складній ситуації, щодня стикаючись з новою культурою більшістю людей навколо них. Тому вони особливо потребують педагогічної підтримки та допомоги у виборі форм розвитку етнічної самосвідомості. Процесу спілкування дітей домінантної та мігрантської культур сприяє залучення дітей до позакласної діяльності, включення різноманітних культурних архетипів у зміст шкільної освіти. Для біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, Міністерство освіти і культури України розробило стандарти української мови як іноземної; освітня програма з

вивчення історії, культури, державного устрою України, основ законодавства про працю, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення; методичні рекомендації щодо особливостей навчання у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах дітей-біженців та дітей, визнаних особами, які потребують додаткового захисту, зокрема розлучених із сім'єю; робочий зошит для біженців та шукачів притулку. Усе це сприяє інтеграції дитини в нову культуру, запобігаючи небезпеці девіацій та маргіналізації. Водночас ознайомлення з казками, піснями, іграми нових країн розширює знання дітей про домінуючу культуру, сприяє спілкуванню дітей домінуючої культури з культурою дітей-переселенців.

Питання зарубіжного досвіду роботи з дітьми-мігрантами, професійної підготовки майбутніх учителів до роботи з дітьми-мігрантами потребують подальшого вивчення.

ВИСНОВКИ

Таким чином, узагальнюючи вищевикладене ми можемо зробити наступні висновки:

1) Міграція визначається як переміщення людей з різними цілями через кордони певних територіальних утворень з метою постійної або тимчасової зміни місця проживання. місце проживання. До етнічних міграцій належать переселення за етнічними мотивами з метою поліпшення умов життя або збереження життя в умовах фізичної чи етнокультурної загрози.

Етнічна палітра, яка сьогодні наявна в Україні, формувалася протягом тривалого часу. Міграційні, етнічні та демографічні процеси неодноразово докорінно змінювали біосоціальну структуру українських територій.

Станом на 3 травня 2022 року кількість переселенців у зв'язку з розв'язаною РФ війною сягнула позначки у понад 8 мільйонів осіб. Станом на 13 червня загальна кількість внутрішньо переміщених осіб становила майже 7,5 млн осіб. Найбільша кількість українців перетнула кордон України у березні 2022.

Зовнішня міграція є одним із найважливіших факторів, що зумовили наявність сьогодні в Україні 150-200 етнічних спільнот, які чисельно складають близько чверті всього населення. Значна кількість як внутрішньо, так і зовнішньо переміщених осіб внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації не повернуться до місць свого проживання навіть після закінчення війни.

2) Проблема внутрішньо переміщених осіб є важливою та новою проблемою для сучасної України. Аналіз політичних подій в Україні показує, що загальний рівень динаміки соціальної напруги в державі сьогодні досяг крайніх меж і залишається на рівні високих показників. Це, у свою чергу, визначає важливість вивчення та забезпечення адаптаційної складової в ситуації міграції населення, особливо соціально-психологічної. Йдеться про адаптацію до іншого природно-кліматичного, нового соціокультурного, іноетнічного та неконфесійного середовища. Ступінь шоку та тривалість адаптації визначаються

індивідуальними та груповими, обізнаність про особливості території проживання, рівність чи нерівність статусів.

3) Емпіричне дослідження проблематики соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів в освітньому та культурному середовищі нами було проведено на базі Миколаївського ліцею «Академія дитячої творчості».

Для досягнення мети дослідження використовувалися такі методи та методики: шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна); методика діагностики показників форм агресії (А. Басса і А. Дарка); методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд); методика «Кольорова соціометрія».

У дослідженні взяла участь 17 осіб, віком від 12 до 17 років. З них 9 хлопців та 8 дівчат. Розподіл досліджуваної групи за статтю представлено на рисунку 2.1. Учні 6-го класу – 5 осіб; 8-го – 8 осіб та 11-го класів – 4 особи. Всі досліджувані є дітьми-мігрантами, батьки яких вимушено покинули місце свого проживання у зв'язку з війною в Україні.

У ході емпіричного дослідження виявлено, що досліджувані нами діти-мігранти, що навчаються у Миколаївському ліцеї «Академія дитячої творчості», мають високі показники фізичної, непрямой, вербальної агресії, роздратування, негативізму, образливості та підозрливості – на рівні вище середнього, хоча низький рівень прояву почуттів провини вказує на те, що дітям-мігрантам майже не властиві негативно забарвлені почуття.

Загальні показники ворожості та агресивності дітей-мігрантів підвищені, у хлопчиків-мігрантів значно вищі показники фізичної, вербальної, непрямой агресії, підозрливості, образи, ворожості та агресивності.

У дітей-мігрантів середні значення ситуативної та особистісної тривожності відповідають середньому рівню, хоча особистісна тривожність вище ситуативної.

Більше половини дітей-мігрантів займають активну позицію в групі і визначаються членами групи як бажані. Менше половини дітей займають пасивну роль і їх ігнорують. Незначна частина дітей-мігрантів перебуває в

ізолюваному становищі, що свідчить про низький рівень їх адаптації до нового освітнього середовища.

Усі показники соціально-психологічної адаптації дітей-переселенців за середніми значеннями знаходяться в межах норми. Встановлено, що рівень адаптивності та самоприйняття вищий у дівчат порівняно з хлопцями; у хлопчиків більш виражені показники неприйняття інших і ескапізму. Це свідчить про більш високий адаптаційний потенціал дівчат.

4) Діти-мігранти перебувають у складній ситуації, щодня стикаючись з новою культурою більшістю людей навколо них. Тому вони особливо потребують педагогічної підтримки та допомоги у виборі форм розвитку етнічної самосвідомості. Процесу спілкування дітей домінантною та мігрантської культур сприяє залучення дітей до позакласної діяльності, включення різноманітних культурних архетипів у зміст шкільної освіти. Для біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, Міністерство освіти і культури України розробило стандарти української мови як іноземної; освітня програма з вивчення історії, культури, державного устрою України, основ законодавства про працю, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення; методичні рекомендації щодо особливостей навчання у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах дітей-біженців та дітей, визнаних особами, які потребують додаткового захисту, зокрема розлучених із сім'єю; робочий зошит для біженців та шукачів притулку. Усе це сприяє інтеграції дитини в нову культуру, запобігаючи небезпеці девіацій та маргіналізації. Водночас ознайомлення з казками, піснями, іграми нових країн розширює знання дітей про домінуючу культуру, сприяє спілкуванню дітей домінуючої культури з культурою дітей-переселенців.

Питання зарубіжного досвіду роботи з дітьми-мігрантами, професійної підготовки майбутніх учителів до роботи з дітьми-мігрантами потребують подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Г. М. Особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації Українського суспільства // *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні* / За ред. Максименко С. Д. К: Український центр політичного менеджменту, 2013. С. 296-318.
2. Блинова О. Прагнення до професійної самореалізації та міграційна готовність сучасної молоді // *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. № 39 (63). С. 199 – 204.
3. Блинова О. Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2016. Вип. 3 (1) С. 111–117.
4. Близнюк Т. П. Крос-культурні особливості української ділової культури // *Бізнес Інформ*. 2012. № 11. С. 259 – 263.
5. Бортник Н., Єсімов С., Мороз Н. Міграційні процеси: поняття, сутність, сучасний стан // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. № 884. С. 64–71.
6. Войналович І. А. Вимушені переселенці : зарубіжний досвід, стан і реалізація їх прав в Україні // *Інституційний репозитарій КНЕУ*. URL: <http://www.ir.kneu.kiev.ua:8080/bitstream/2010/5981/1/250-258.pdf> (дата звернення 03.04.2023).
7. Воронкова В. Г. «Суспільство ризику» як наслідок кризи сучасної цивілізації в глобальному вимірі // *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2014. № 58. С. 13–24.
8. Гагаріна С. Г. Міграція як фактор розвитку інтелектуального потенціалу // *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Управління*. 2013. Вип. 2. С. 241-246
9. Галян А. І. Особистісні ресурси адаптації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. 19.00.01. Луцьк, 2016. 23 с.

10. Галян О. Самосуб'єктність як детермінанта психічного та психологічного здоров'я особистості в умовах вимушеної міграції // *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві : зб. тез II Все-укр. наук.-практ. конф. Л. : Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2017. С. 98–103.*

11. Гарбадин А. Марксистська інтерпретація відчуження та становища чужинця // *Вісник СевНТУ. Серія Політологія: збірник наукових праць. Севастополь: СевНТУ, 2010. Вип. 112. С. 67 – 70.*

12. Горський С. Людина в глобалізованому світі // *Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. № 18. С. 24 – 26.*

13. Гринькевич О. С. Освітня міграція в Україні та світі: інституційне середовище та напрями державного регулювання // *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2013. Вип. 3 (101). С. 254–264.*

14. Дідківська Л. Причини і наслідки інтелектуальної міграції в Україні. *Економіка України. 2020. № 3 (700). С. 65–76.*

15. Дмитрук Б., Чудаєва І. Еміграційні процеси в Україні: мотивації, тенденції та наслідки для країни. *Економіка та держава. 2018. № 1. С. 4–10.*

16. Ерфан Є. А. Особливості міжнародної міграції висококваліфікованих працівників // *Наук. вісн. Ужгород нац. ун-ту. 2018. № 18, ч. 2. URL: http://lib.znau.edu.ua/jirbis2/images/phocagallery/2017/Pryklady_DSTU-8302_2015.pdf (дата звернення 21.04.2023).*

17. Євтух В. Б. Етнічність: глосарій; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. 170 с.

18. Завацька Н. Є. Особливості функціонування інтраперсональних складових адаптаційного потенціалу особистості в кризові періоди життя // *Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць. № 2 (26). Луганськ, 2011. С. 12–19.*

19. Завацька Н. Є. Соціальна підтримка як інтерперсональна складова адаптаційного потенціалу особистості // *XVI Науково-практична конференція*

«Університет і регіон: проблеми сучасної освіти». Збірник наукових праць. Луганськ, 2010. С. 73–74.

20. Западнюк С. О. Аналіз науково-методичних підходів до суспільногеографічних досліджень міграції населення. *Український географічний журнал*. 2017. № 1. С. 34–38.

21. Западнюк С. О. Міграції населення України: передумови, динаміка та наслідки розвитку / Наук. Ред.. Руденко Л. Г. К.: 2021. 240 с.

22. Засєкіна Л. В. Психолінгвістична діагностика: навч. посіб. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2013. 188 с

23. Зовнішня міграція – головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні. 2022. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/zovnishnya_-_migratsiya_golovna_prichina_nayavnosti_etnichno_neukrayinskoji_lyudnosti_v_suchasniy_ukr.html (дата звернення 18.04.2023).

24. Кавалеров А. І. Соціальна адаптація: феномен і прояви: монографія. Одеса: Астропринт, 2015. 112 с. С. 28–29.

25. Касьянова М. М. Дискурс сучасних наукових досліджень східноєвропейського вектору міграції громадян України // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич*. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 121. С. 209-214.

26. Касьянова М. М. Новий підхід до проблеми класифікації міграційних процесів // *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. 2016. Випуск 15. С. 233-242.

27. Касьянова М.М. Формування міграційного законодавства щодо українських трудових мігрантів у кінці ХХ – початку ХХІ ст. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич*. К.: «Видавництво «Гілея», 2016. № 104. С. 201-206.

28. Ковальчук А. Психологічні ризики трудової міграції // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 383–391.

29. Класифікація міграційних процесів та їх особливості. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-11347.html> (дата звернення 22.03.2023).

30. Кобченко К. Міграція з України з освітньою метою: історичний та сучасний досвід // *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 7. С. 148- 152.

31. Курбет О. Міжнародна трудова міграція в незалежній Україні: риси та особливості // *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 363-386.

32. Курилич М. Трансформація та політизація міграційних процесів під впливом глобалізації // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2010. Вип. 49. Київ. С. 364–380.

33. Левковський В. Ф. Нелегальна міграція – загроза національній безпеці України // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2017. Вип. 16. С. 89-98.

34. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості: монографія. К.: Освіта України, 2017. 402 с.

35. Лупул Т. Політизація етнічності як інституційний фактор процесу формування сучасної канадської політичної нації: автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Т. Я. Лупул ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2010. 36 с.

36. Лютак О. З. Класифікація міграції як предмет наукового аналізу // *Збірник наукових праць: філософія, соціологія психологія*. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2016. Вип. 11. Ч. 1. С. 223–234.

37. Лютак О. З. Мотивація сучасної української міграції Актуальні проблеми психології // *Збірник Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України (Екологічна психологія) / За ред. С.Д. Максименка*. К.: «Логос», 2018. Т. 7. Випуск 15. С. 190–194.

38. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. К. : НІСД, 2018. 472 с.

39. Малиновська О. А. Міграційна політика: теоретичні підходи та напрями наукового аналізу // *Демографія та соціальна економіка*, 2018, № 2 (33). С. 27–37.

40. Малиновська О. Міжнародна міграція в контексті модернізації суспільства // *Демографія та соціальна економіка*. 2012. № 1. С. 77 – 86.
41. Міграційні процеси у світі. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/03/18/-infografika/suspilstvo/trudovamihracziya-skilky-ukrayincziv-pracyuvaly-kordonom-2019-2022-rokax#google_vignette (дата звернення 13.03.2023).
42. Міграційні явища та процеси : поняття, методи, факти: довідник / В. С. Кравців, У. Я. Садова та ін. Л. : ІРД, 2019. 228 с.
43. Міграція в Україні: факти і цифри // *Міжнародна організація з міграції (МОМ) Представництво в Україні*. 2016. С. 10–19.
44. Міграція в Україні: цифри і факти. 2022. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/migration_in_ukraine_facts_and_figures_2022-ukr_web.pdf (дата звернення 28.03.2023).
45. Міжнародна міграція : теорія та практика : монографія / О. А. Ровенчак, В. В. Володько. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 215 с.
46. Москаленко В. В. Діалектика ідентифікації та ідентичності в процесі самоідентифікації особистості // *Соціадьна психологія*. 2011. № 2. С. 3-18.
47. Новосад К. Я. Соціальні ризики маргіналізації трудової міграції в Україні // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. №31. Ужгород. 2014. С. 187–189.
48. Новосад К. Я., Пелін О. В. Міжетнічна толерантність у контексті регулювання міжетнічних відносин в Україні // *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2013. Том 18. Вип. 2 (1). С. 384-390.
49. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : Монографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2018. 416 с.
50. Орбан-Лембрик Л. Специфіка міжособистісної і міжгрупової взаємодії в умовах міграції // *Соціальна психологія*. 2018. № 5. С. 68–80.
51. Павлів-Самоїл Н. П. Обов'язки мігранта як етико-правова категорія // *Вісник НУ «Львівська політехніка» Серія «Юридичні науки»*. 2019. № 22. С. 89–95.

52. Пархоменко Н. В. Міграційні процеси як філософська проблема: теоретико-методологічні основи дослідження // *Молодий вчений*. 2018. № 3 (2). С. 457-461.

53. Психологія міграції: навч. посіб. / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова. Вид. 2-е, переробл. і допов. Київ: Талком, 2018. 360 с.

54. Пугач С. О. Географія міграцій населення : робоча навч. прогр. курсу. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2012. 20 с.

55. Пугач С. О. Міграції населення Волинської області : суспільногеографічний аналіз : монографія. Луцьк : ПФ «Смарагд», 2012. 190 с.

56. Пуригіна О. Г., Сардак С. Е. Міжнародна міграція : Навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2017. 312 с.

57. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять // *Політичний менеджмент*. 2016. № 2. С. 127-139.

58. Ровенчак О. А. Міжнародна міграція крізь призму її причин та наслідків // *Вісник Львівського університету Сер. Соціологічна*. 2019. Вип. 3. С. 125–142.

59. Слюсаревський М. М. Психологія міграції. Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.

60. Смутчак. З. Управління процесами рееміграції на етапі інтегрування України до європейського простору // *Причорноморські економічні студії*. 2019. № 37. С. 174-178.

61. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами: досвід діяльності соціальних служб. 2018. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/-get/16442> (дата звернення 12.03.2023).

62. Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. / упоряд. О. А. Малиновська. К. : НІСД, 2021. 344 с.

63. Столярчук Я. Сучасна сегментація та ключові тенденції розвитку світового ринку праці // *Україна: аспекти праці*. 2014. № 7. С. 12-17.

64. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність // *Політичний менеджмент*. К. 2014. №5 (8). С. 31–39.

65. Тесленко О. М. Сучасні концептуальні підходи до проблеми соціалізації молоді // *Психологія і особистість*. 2017. № 2 (12) С. 62- 70.
66. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч-метод. посібник / за ред. Панка В. Г., Левченко К. Б., Трубавіної І. М. Київ : Агентство «Україна», 2015. 176 с.
67. Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наукове видання / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. 110 с.
68. Українське суспільство: міграційний вимір (Національна доповідь) Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с
69. Хараберюш О. І., Шинкаренко І.Р., Хараберюш І.Ф. Нелегальна міграція: проблеми координації протидії. Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2010. 335 с
70. Хачатурян Ю. Р. Порівняльний аналіз соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів та місцевих дітей // *Український психологічний журнал: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка / За ред. І. В. Данилюка*. К., 2019. №2(12). С.182–194.
71. Хачатурян Ю. Р. Теоретичний аналіз проблеми соціально адаптації дітей вимушених мігрантів // *Український психологічний журнал: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка / За ред. І. В. Данилюка*. К., 2017. №1(3). С. 177–191.
72. Хміль М.М. Аналіз сучасного аналізу міграційних процесів в Україні в контексті національної безпеки // *Вісник КНУ: філософія, політологія*. 2012. № 38–41. С. 81–85.
73. Хонін В. М. Методологічні принципи теорії міжнародних відносин // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Випуск 127 (частина 1). 2016. С. 104–115.

74. Чуйко О. В. Соціальна підтримка в структурі особистісних ресурсів внутрішньо переміщених осіб // *Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*. К., 2017. No 1 (6), 2 (7). С. 146–150.

75. Bilan Y. Migration of the Ukrainian population: Economic, institutional and sociocultural factors. 2017. URL: <http://hdl.handle.net/10419/182426> (дата звернення 06.04.2023).

76. Lazhnik V., Maister A., Puhach S. Spatial differentiations of trade links between Ukraine and Czechia // *Acta Universitatis Carolinae Geographica*. 2019. Vol. 54. No 2. P. 37–47

77. Refugees Operational Portal. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.247971463.1612703358.1653514650-424299937.1651862003 (дата звернення 17.03.2023).

ДОДАТКИ

Додаток А

Шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна)

Тест Спілбергера-Ханіна належить до методик, за допомогою яких досліджують психологічний феномен тривожності. Цей опитувальник складається з 20 висловлювань, які відносяться до тривожності як стану (стан тривожності, реактивна або ситуативна тривожність) і з 20 висловлювань на визначення тривожності як диспозиції, особливості особистості (властивість тривожності). Що розуміє Спілбергер під обома мірами тривожності видно з наступної цитати: «Стан тривожності характеризується суб'єктивними, свідомо сприйнятими відчуттями загрози і напруги, що супроводжуються або пов'язані з активацією або збудженням автономної нервової системи». Тривожність як риса особи, очевидно, означає мотив або набуту поведінкову диспозицію, яка зобов'язує індивіда до сприйняття широкого кола об'єктивно безпечних обставин, як таких, які несуть загрозу, спонукаючи реагувати на них станами тривоги, інтенсивність яких не відповідає величині реальної небезпеки.

Шкала реактивної і особистісної тривожності Спілбергера є єдиною методикою, яка дозволяє диференційовано вимірювати тривожність і як властивість особистості, і як стан. У нашій країні використовують тест у модифікації Ю. Л. Ханіна (1976).

Реактивна (ситуативна) тривожність – стан суб'єкта в даний момент часу, який характеризується емоціями, які суб'єктивно переживаються особою: напругою, занепокоєнням, заклопотаністю, нервозністю у цій конкретній ситуації. Цей стан виникає як емоційна реакція на екстремальну або стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю та динамікою у часі.

Мета роботи: визначити рівень ситуативної тривожності; провести тестування, аналіз результатів, зробити порівняння з нормативами літературних даних.

Устаткування: бланк опитувальника.

Хід роботи:

1. Обстежуваному пропонується – «Уважно прочитайте кожне з наведених тверджень і закресліть відповідну цифру справа залежно від того, як ви себе почуваєте в даний момент. Над питаннями довго не замислюйтеся. Перша відповідь, зазвичай, яка приходить в голову, є найбільш правильною, адекватною Вашому стану».

2. Проводиться тестування з використанням опитувального бланка (табл).

Таблиця

Опитувальний бланк ситуативної тривожності (Спілбергера-Ханіна)

	Ситуація	Ні, це не так	Напевно, так	Вірно	Дійсно вірно
1.	Я спокійний	1	2	3	4
2.	Мені нічого не загрожує	1	2	3	4
3.	Я почуваю себе напружено	1	2	3	4
4.	Я відчуваю жаль	1	2	3	4
5.	Я почуваю себе вільно	1	2	3	4
6.	Я почуваю себе вільно	1	2	3	4
7.	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8.	Я відчуваю себе відпочилим	1	2	3	4
9.	Я стурбований	1	2	3	4
10.	Я маю відчуття внутрішнього задоволення	1	2	3	4
11.	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12.	Я нервую	1	2	3	4
13.	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14.	Я напружений	1	2	3	4
15.	Я не відчуваю скованості	1	2	3	4
16.	Я задоволений	1	2	3	4
17.	Я заклопотаний	1	2	3	4
18.	Я надто збуджений і мені не по собі	1	2	3	4
19.	Мені радісно	1	2	3	4
20.	Мені приємно	1	2	3	4

3. Показник ситуативної (реактивної) тривожності розраховується за формулою: $PT = \sum_1 - \sum_2 + 35$,

Якщо РТ не перевищує 30, то, особа, яку опитували, не відчуває особливої тривоги, тобто у неї в даний момент виявляється низька тривожність. Якщо сума знаходиться в інтервалі 31-45, то це означає помірну тривожність. При 46 і більше – тривожність висока.

Дуже висока тривожність (> 46) прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними і невротичними зривами і з психосоматичними захворюваннями. Низька тривожність (<12), навпаки, характеризує стан як депресивний, ареактивний, з низьким рівнем мотивацій. Але іноді дуже низька тривожність у показниках тесту є результатом активного витіснення особою високої тривоги з метою показати себе в «кращому світлі».

4. Результати записати у зошиті і сформулювати висновок про рівень реактивної тривожності обстеженої особи.

Методика діагностики показників форм агресії (А. Басса і А. Дарка)

Цей опитувальник автори запропонували для виявлення важливих, на їх думку, показників і форм агресії.

Текст опитувальника.

Інструкція: Прочитуючи запропоновані твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому способу життя, і відповідайте одним з чотирьох можливих відповідей: «так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «ні».

1. Часом не можу впоратися з бажанням нашкодити комусь.
2. Іноді можу попліткувати про людей, яких не люблю.
3. Легко дратуюся, але легко і заспокоююсь.
4. Якщо мене не попросити по-хорошому, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчути.
8. Якщо трапляється обдурити будь-кого, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Ніколи не дратуюся настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться порушити його.
13. Інші майже завжди вміють використовувати сприятливі обставини.
14. Мене насторожують люди, які ставляться до мене більш дружелюбно, ніж я цього чекаю.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хтось вдарить мене, я не відповім йому тим же.
18. У роздратуванні ляскаю дверима.
19. Я більш дратівливий, ніж здається з боку.

20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я поступаю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ухиляються від роботи повинні відчувати почуття провини.
25. Хто ображає мене або мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди корчать з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавали.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато хто заздрить мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх клацнули по носі.
34. Від злості іноді буваю похмурим.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене з себе, я не звертаю на нього уваги.
37. Хоча я і не показую цього, іноді мене гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не вдаюся до сильних виразів.
40. Хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.
42. Ображаюся, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Іноді люди дратують мене своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужинцям».

46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо розлючуся, можу вдарити кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було спалахів гніву.
50. Часто відчуваю себе, як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше за і не частіше за інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злий, що хапав першу-ліпшу під руку річ і ламав її.
57. Іноді відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді відчуваю, що життя зі мною надходить несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер цьому не вірю.
60. Лаюся тільки від злості.
61. Коли поступаю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді висловлюю свій гнів тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть якщо він цього заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які здатні довести до бійки.
69. Чи не засмучуюсь через дрібниці.

70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розлютити або образити мене.

71. Часто просто загрожую людям, не збираючись приводити загрози у виконання.

72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці часто підвищую голос.

74. Намагаюся приховувати погане ставлення до людей.

75. Краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Ключ для обробки результатів

При збігу номера питання і типу відповіді (так / ні) показником присвоюється значення 1, при розбіжності - 0. 1. Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи: 1 +, 9 -, 17 -, 25 +, 33 +, 41 +, 48 +, 55 +, 62 +, 68 +. К = 11.

2. Вербальна агресія – вираз негативних відчуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних звернень до інших осіб (загроза, прокляття, лайка): 7 +, 15 +, 23 +, 31 +, 39 -, 46 +, 53 +, 60 +, 66 -, 71 +, 73 +, 74 -, 75 -. К = 8.

3. Непряма агресія – використання обхідним шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів і прояв ненапрямлених, неупорядкованих вибухів люті (в крику, тупання ногами і т. п.): 2 +, 10 +, 18 +, 26 -, 34 +, 42 +, 49 -, 56 +, 63 +. К = 13.

4. Негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету та керівництва, яка може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів: 4 +, 12 +, 20 +, 28 +, 36 -. К = 20.

5. Роздратування – схильність до роздратування, готовність при найменшому порушенні вилитися у запальності, різкості, грубості: 3 +, 11 -, 19 +, 27 +, 35 -, 43 +, 50 +, 57 +, 64 +, 69 -, 72 +. К = 9.

6. Підозрілість – схильність до недовіри і обережного ставлення до людей, проистекаючим з переконання, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду: 6 +, 14 +, 22 +, 30 +, 38 +, 45 +, 52 +, 59 +, 65 -, 70 -. К = 11.

7. Образа – прояви заздрості й ненависті до оточуючих,-обумовлені почуттям гніву, невдоволення кимсь саме або всім світом за дійсні або уявні страждання: 5 +, 13 +, 21 +, 29 +, 37 +, 44 +, 51 +, 58 +. К = 13.

8. Почуття провини, або аутоагресія, – відношення і дії по відношенню до себе і оточуючих, що виникають з можливого переконання самого обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, надходить недобре: шкідливо, злобно або безсовісно: 8 +, 16 +, 24 +, 32 +, 40 +, 47 +, 54 +, 61 +, 67 +. К = 11.

Сумарні показники:

(«1» + «2» + «3»): 3 = ІА – індекс агресивності;

(«6» + «7»): 2 = ІВ – індекс ворожості.

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд)

В опитувальнику містяться висловлювання про людину, його спосіб життя: переживаннях, думках, звичках, стилі поведінки. Їх завжди можна співвіднести з нашим власним способом життя.

Прочитавши або прослухавши чергове висловлювання опитування, приміряйте його до своїх звичок, свого способу життя і оцініть: якою мірою цей вислів може бути віднесено до Вас. Для того щоб вказати свій відповідь в бланку, виберіть відповідний, на Вашу думку, один з шести варіантів оцінок, пронумерованих цифрами від «0» до «6»:

«0» – це до мене абсолютно не відноситься; «2» – сумніваюся, що це можна віднести до мене; «3» – не наважуюся віднести це до себе; «4» – це схоже на мене, але немає впевненості; «5» – це на мене схоже; «6» – це точно про мене.

Обраний Вами варіант відповіді відзначте в бланку для відповідей у клітинці, відповідної порядковому номеру висловлювання.

Питання:

1. Чи відчуває незручність, коли вступає з ким-небудь в розмову.
2. Немає бажання розкриватися перед іншими.
3. У всьому любить змагання, змагання, боротьбу.
4. Чи пред'являє до себе високі вимоги.
5. Часто лає себе за зроблене.
6. Часто відчуває себе приниженим.
7. Сумнівається, що може подобатися кому-небудь з осіб протилежної статі.
8. Свої обіцянки виконує завжди.
9. Теплі, бадьорі відносини з оточуючими.
10. Людина стримана, замкнута; тримається від усіх трохи в стороні.
11. У своїх невдачах звинувачує себе.
12. Людина відповідальна; на нього можна покластися.

13. Відчуває, що не в силах хоч що-небудь змінити, що всі зусилля марні.
14. На багато дивиться очима однолітків.
15. Приймає в цілому ті правила і вимоги, яких слід дотримуватися.
16. Власних переконань і правил не вистачає.
17. Любить мріяти – іноді прямо серед білого дня. Насилу повертається від мрії до реальності.
18. Завжди готовий до захисту і навіть нападу: «застряє» на переживаннях образ, подумки перебираючи способи помсти.
19. Вміє керувати собою і власними вчинками, змушувати себе, дозволяти собі; самоконтроль для нього – не проблема.
20. Часто псується настрій: накочує смуток, нудьга.
21. Все, що стосується інших, не хвилює: зосереджений на собі, зайнятий собою.
22. Люди, як правило, йому подобаються.
23. Не соромиться своїх почуттів, відкрито їх виражає.
24. Серед великої збігу народу буває трошки самотньо.
25. Зараз дуже не по собі. Хочеться все кинути, кудись сховатися.
26. З оточуючими зазвичай ладнає.
27. Всього важче боротися з самим собою.
28. Насторожує незаслужене доброзичливе ставлення оточуючих.
29. У душі – оптиміст, вірить в майбутнє.
30. Людина неподатливий, впертий; таких називають важкими.
31. До людей критичний і судить їх, якщо вважає, що вони цього не заслуговують.
32. Зазвичай відчуває себе не провідним, а веденим: йому не завжди вдається мислити і діяти самостійно.
33. Більшість з тих, хто його знає, добре до нього ставиться, любить його.
34. Іноді бувають такі думки, якими не хотілося б ні з ким ділитися.
35. Людина з привабливою зовнішністю.
36. Відчуває себе безпорадним, потребує когось, хто був би поруч.

37. Прийнявши рішення, слід йому.
38. Беручи, здавалося б, самостійні рішення, не може звільнитися від впливу інших.
39. Відчуває почуття провини, навіть коли звинувачувати себе наче не в чому.
40. Відчуває неприязнь до того, що його оточує.
41. Всім задоволений.
42. Вибитий з колії: не може зібратися, взяти себе в руки, організувати себе.
43. Відчуває млявість: все, що раніше хвилювало, стало раптом байдужим.
44. Урівноважений, спокійний.
45. Розлютившись, нерідко виходить з себе.
46. Часто відчуває себе скривдженим.
47. Людина поривчастий, нетерплячий, гарячий.
48. Буває, що бреше.
49. Не дуже довіряє своїм почуттям: вони іноді підбивають його.
50. Досить важко бути самим собою.
51. На першому місці розум, а не почуття: перш ніж що-небудь зробити, подумає.
52. Те, що відбувається з ним тлумачить на свій лад, здатний напридумувати зайвого. Словом – не від світу цього.
53. Людина терпимий до людей і приймає кожного таким, яким він є.
54. Намагається не думати про свої проблеми.
55. Вважає себе цікавою людиною – привабливим як особистість, помітним.
56. Людина сором'язливий, легко ніяковіє.
57. Обов'язково потрібно нагадувати, підштовхувати, щоб довів справу до кінця.
58. У душі відчуває перевагу над іншими.
59. Немає нічого, в чому б висловив себе, виявив свою індивідуальність, своє Я.

60. Боїться того, що думають про нього інші.
61. Честолюбний, небайдужий до успіху, похвали; в тому, що для нього істотно, намагається бути серед кращих.
62. Людина, у якого в даний час багато гідно презирства.
63. Людина діяльний, енергійний, сповнений ініціатив.
64. Пасує перед труднощами і ситуаціями, які загрожують ускладненнями.
65. Себе просто недостатньо цінує.
66. За вдачею ватажок і вміє впливати на інших.
67. Відноситься до себе в цілому добре.
68. Людина наполегливий, наполегливий; йому завжди важливо наполягти на своєму.
69. Не любить, коли з ким-небудь псуються стосунки, особливо якщо розбіжності загрожують стати явними.
70. Подовгу не може прийняти рішення, а потім сумнівається в його правильності.
71. Перебуває в розгубленості, все сплуталось, все змішалось у нього.
72. Чи задоволений собою.
73. Невдаха.
74. Людина приємний, що розташовує до себе.
75. Особою, може, і не дуже гарний, але може подобатися як людина, як особистість.
76. Нехтує осіб протилежної статі і не пов'язується з ними.
77. Коли потрібно щось зробити, охоплює страх: а раптом не впораюся, а раптом не вийде.
78. Легко, спокійно на душі, немає нічого, що сильно б турбувало.
79. Вміє наполегливо працювати.
80. Відчуває, що зростає, дорослішає: змінюється сам і ставлення до навколишнього світу.
81. Трапляється, що говорить про те, в чому зовсім не розбирається.
82. Завжди говорить тільки правду.

83. Стривожений, стурбований, напружений.
84. Щоб змусити хоч щось зробити, потрібно як слід наполягти, і тоді він поступиться.
85. Відчуває невпевненість в собі.
86. Обставини часто змушують захищати себе, виправдовуватися і обгрунтовувати свої вчинки.
87. Людина поступливий, податливий, м'який у відносинах з іншими.
88. Людина тлумачний, любить міркувати.
89. Інколи любить похвалитися.
90. Приймає рішення і тут же їх змінює; зневажає себе за безвілля, а зробити з собою нічого не може.
91. Намагається покладатися на свої сили, не розраховує на чийсь допомогу.
92. Ніколи не виправдовується.
93. Відчуває відчуття скутості, внутрішньої несвободи.
94. Виділяється серед інших.
95. Не дуже надійний товариш, не в усьому можна покластися.
96. У собі все ясно, добре розуміє.
97. Комунікбельний, відкрита людина; легко сходиться з людьми.
98. Сили і здібності цілком відповідають тим завданням, які доводиться вирішувати; з усім може впоратися.
99. Себе не цінує: ніхто його всерйоз не сприймає; в кращому випадку до нього поблажливі, просто терплять.
100. Турбується, що особи протилежної статі занадто займають думки.
101. Всі свої звички вважає хорошими.

Обробка і інтерпретація результатів.

1) А В – адаптивність дезадаптивної – 4, 5, 9, 12, 15, 19, 22, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 41, 44, 47, 51, 53, 55, 61, 63, 67, 72, 74, 75, 78, 80, 88, 91, 94, 96, 97, 98 2, 6, 7, 13, 16, 18, 25, 28, 32, 36, 38, 40, 42, 43, 49, 50, 54, 56, 59, 60, 62, 64, 69, 71, 73, 76, 77, 83, 84, 86, 90, 95, 99, 100 – (68-170) 68-136 (68-170) 68-136.

2) А В – Лжівість «-+» – 34, 45, 48, 81, 89 8, 82, 92, 101 – (18-45) 18-36.

3) А В – Прийняття себе Неприйняття себе – 33, 35, 55, 67, 72, 74, 75, 80, 88, 94,96 7, 59, 62, 65, 90, 95, 99 – (22-52) 22-42 (14-35) 14-28.

4) А В – Прийняття інших Неприйняття інших – 9, 14, 22, 26, 53, 97 2, 10, 21, 28, 40, 60, 76 – (12-30) 12-24 (14-35) 14-28.

5) А В – Емоційний комфорт емоційний дискомфорт – 23, 29, 30, 41, 44, 47, 78 6, 42, 43, 49, 50, 83, 85 – (14-35) 14-28 (14-35) 14-28.

6) А В – Внутрішній контроль, зовнішній контроль – 4,5, 11, 12, 13, 19,27,37,51,63, 68, 79, 91, 98 25, 36, 52, 57, 70, 71, 73, 77 – (26-65) 26-52 (18-45) 18-36.

7) А В – Домінування, відомість – 58, 61, 66 16, 32, 38, 69, 84, 87 – (6-15) 6-12 (12-30) 12-24.

8) Ескапізм (відхід від проблем) – 17, 18, 54, 64, 86 – (10-25) 10-20.

Зона невизначеності в інтерпретації результатів по кожній шкалі для підлітків наводиться в дужках, для дорослих – без дужок. Результати «до» зони невизначеності інтерпретуються як надзвичайно низькі, а «після» найвищого показника в зоні невизначеності – як високі.

Методика «Кольорова соціометрія»

Мета: Дослідження емоційно-безпосередніх міжособистісних відносин дитини з оточуючими.

Підготовка. Підготувати колірне поле у вигляді шахової дошки (5x5 рядів-квадратів), що складається з 13 колірних і 12 білих квадратів, розташованих в наступному порядку:

- 1-й ряд: чорний, білий, синій, білий, чорний квадрати;
- 2-й: білий, зелений, білий, зелений, білий;
- 3-й: синій, білий, червоний, білий, синій;
- 4-й - як другий;
- 5-й - як перший.

Підготувати кольорові фішки: червоного, зеленого, жовтого, синього, білого, чорного, коричневого, рожевого, малинового, сірого, оранжевого, фіолетового, бузкового кольорів, кожного – по 3.

Інструкція (дається по ходу виконання завдання)

1. Обери колір, який найбільше подобається, і розмісти фішку на червоному квадраті.

2. Обери кольори для людей (дорослих, однолітків), яких ти вважаєш самими близькими (ти їх любиш, вони люблять тебе), і розмісти фішки на синіх квадратах.

3. Обери кольори для людей, з якими ти хотів би спілкуватися, і поклади відповідні фішки на зелені квадрати.

4. Обери кольору людей, які тобі не подобаються (часто ображають; заподіюють тобі біль; ти їх боїшся і т.д.), і розмісти фішки відповідного кольору на чорні квадрати.

Примітки:

1. Не всі квадрати можуть бути заповнені.
2. Вибір кольору може бути розширений. Наприклад, одним і тим же кольором можуть бути позначені кілька людей.

3. Якщо дитина захоче вибрати більшу кількість людей (чим чотирьох), то це фіксується в протоколі, а додаткові фішки розміщуються на білих квадратах.

Протокол

Прізвище, ім'я дитини _____

Вік _____

Ставлення до себе Вибір кольору Ім'я (хто бозначен).

Явно віддай перевагу:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

Переважний:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

Антипатії:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

Інтерпретація даних до методики «Кольорова соціометрія»

Вибір кольору.

Ставлення до себе явно переважне – узгоджене переважне – суперечливе антипатія – конфліктне.

Синій: шкодує себе, часто ображається на дрібниці; мрійник, схильний до фантазування; миролюбний, сумний; небажання конфлікту з цією людиною; спільні ігри, інтереси; привабливі інтереси цієї особи; дистанція у міжособистісних стосунках; шанобливо-негативне ставлення; внутрішній стан неспокою.

Жовтий: вільний від комплексів, оптимістичний, кокетливий; віддає перевагу зміні заради змін; свої фантазії прагне втілити в життя; значний людина, авторитет, на якого хочеться бути схожим; прагнення бути ближче до людини; відчуття приємного збудження від спілкування з ним; визнання талантів і особливих, позитивних рис характеру; заздрість по відношенню до даної людини та / або легко потрапляє під його вплив, захоплюють цікаві ідеї.

Зелений: бажання самоствердитися, сподобатися оточуючим; прагнення до реального задоволенню потреб; схильність до депресії; відчуття спокою, розслабленості, задоволеності від цієї людини; мрійливий людина, переоцінюємо значущість ставлення до себе з боку оточуючих; наявність страху, який служить причиною частого самоти в колективі; невиправдані очікування; енергійний.

Сірий: сталий стресовий стан, внутрішній конфлікт, прагнення піти з несприятливої ситуації; брак емоційної чуйності з боку оточуючих; самолюбивий; можливий страх самотності; визнання достоїнств людини, одночасно невдоволення характерними особливостями: занудливістю, дріб'язковістю, зайвою опікою; людина непересічна, здатний до плідної діяльності – це приваблює, але його непостійність відштовхує; слабкість; спритність; гнітюче діє на оточуючих; нещирий; часто його поведінка демонстративне; тривожний; ранимий.

Чорний: відчуває з боку оточуючих агресію. в наявності безліч необгрунтованих страхів; властиво впертість; цікавий; брак тепла і ласки; контролює і ховає свої почуття; стурбований відносинами з оточуючими; притягує таємничістю, недомовленістю; часто обіцяє і не виконує; часто драматизує події, бачить все в чорному кольорі; якщо і проявляє терпимість, то за нею слід спалах гніву; чинний розсудливо, заперечує позитивні сторони оточуючих; високий ступінь агресивності; егоїстичність; тривожність.

Помаранчевий: оптиміст; любить брати участь у багатолюдних розвагах; заклопотаність своїм зовнішнім виглядом; приємний співрозмовник; дивується на деякі дії даної особи; очікування нових сприятливих відносин, партнер по ігор

і забав; невизначене ставлення; викликають розчулення деякі властивості характеру; бажання більше дізнатися про людину, стати ближче; зайва імпульсивність; незібраність; уїдливість.

Фіолетовий: прагнення до спокою, швидше до усамітнення; розумінню з боку оточуючих; не захищений від несприятливих емоційних впливів; нестійкий настрій; стан, близький до ігнорування даної людини: «терплю, тому що потребую» балакучий; дає безліч обіцянок і не виконує їх; частина є причиною страждань дитини; некритичне ставлення до себе заважає адекватно оцінити власну поведінку.

Коричневий: втома, наявність безлічі проблем, переживання образи і спроба розібратися в собі; напруженість; прагнення до комфорту; часто нерозуміння з боку оточуючих; трохи флегматичен, воліє спокій; прагне позбутися від проблем, але воліє пасивно чекати, чим активно діяти; прагнення до чіткого контролю над собою, аж до розкладу режиму, плану дії, але не доводить розпочату справу до кінця, активне прагнення до емоційної розрядки; нетерпимий до оточуючих, пред'являє високу вимогливість до людей, часто злобу.

Бузковий: взбалмошний, з нестійкими інтересами; бажання справити враження; інертний людина, що не бажає будь-яких змін у відносинах з дитиною; брак психологічної самостійності; ідеалізація близьких людей; почуття образи, злості; прояви байдужості, жорстокості по відношенню до оточуючих.

Малиновий: прагнення справити враження на оточуючих; авторитарність у соціальних відносинах; висловлює життєву силу, активність, енергійність, емоційність; прагнення оточити себе «ідеальними людьми»; висуває на перший план власні інтереси драматизує події; ризикує бути втягнутим в безглузді пригоди.

Рожевий: прагнення до насолод, розкоші; егоїстична спрямованість; тривога через незадоволення якоїсь значущої потреби; виявляє інтерес до даної людини; знаходить задоволення у процесі спілкування з ним; любить, щоб ним

захоплювалися; «нарцисизм»; хворобливе роздратування заважає налагодити близькі контакти з оточуючими.

Червоний: веселий, цілеспрямований, схильний до активних дій; деяка неврівноваженість, але зі збереженням достоїнства; уособлення людини дії, який втілює в життя ідеї, захопливі і дитини; хитрий, незалежна людина; захоплення ним поєднується з співчуттям до його недоліків; агресивний, прискіпливий, не визнає за собою дані властивості; авторитарний; хвастливи; прагне будь-якими засобами зберегти лідерство.

Білий: прагнення до ніжності, ласці, захист; до близького відношенн; нервовий, привязчивий; виявляє чуйність, терпляче вислуховує інших; значний людина, ставлення до якого трепетне; бувають випадки в його бік, при цьому неадекватно оцінюється власна поведінка; прагнення знайти у нього захист і підтримку; бажання найближчих особистих контактів; прояв ніжності, доброзичливості до людей; тимчасовий конфлікт з цією особою; прагнення позбутися зайвої опіки, емоційного впливу.